

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΣ ΜΑΛΑΜΑ
(Α.Μ.: 1012201903031)

Θέμα: «Οι Εβραίοι του βόρειου ελλαδικού χώρου στον 20ό αιώνα»

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαλίδης

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	5
Α΄ Κεφάλαιο	
Οι Εβραίοι της Καστοριάς.....	7
1.1. Ιστορική αναδρομή	7
1.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	10
1.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς από το 1940 έως το 1945.....	13
1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς από το 1945 έως σήμερα	15
Β΄ Κεφάλαιο	
Οι Εβραίοι της Καβάλας	17
2.1. Ιστορική αναδρομή	17
2.1.1 Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940	17
2.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας από το 1940 έως το 1945	19
2.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας από το 1945 έως σήμερα	21
Γ΄ Κεφάλαιο	
Οι Εβραίοι του Διδυμότειχου	23
3.1. Ιστορική αναδρομή	23
3.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμότειχου από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	24
3.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμότειχου από το 1940 έως το 1945 ...	25
3.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμότειχου από το 1945 έως σήμερα	26
Δ΄ Κεφάλαιο	
Οι Εβραίοι της Δράμας.....	27
4.1. Ιστορική αναδρομή	27
4.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940	27
4.1.2 Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από το 1940 έως το 1945	28
4.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από το 1945 έως σήμερα	28
Ε΄ Κεφάλαιο	
Οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης	30
5.1. Ιστορική αναδρομή	30
5.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	30
5.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης από το 1940 έως το 1945	31
5.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης από το 1945 έως σήμερα...	32
ΣΤ΄ Κεφάλαιο	
Οι Εβραίοι του Σουφλίου	33
6.1. Ιστορική αναδρομή	33

6.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα του Σουφλίου από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	33
6.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Σουφλίου από το 1940 έως το 1945	35
6.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Σουφλίου από το 1945 έως σήμερα.....	36

Ζ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Νέας Ορεστιάδας	37
7.1. Ιστορική αναδρομή	37
7.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	37
7.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας από το 1940 έως το 1945	39
7.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας από το 1945 έως σήμερα	40

Η' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Κομοτηνής	42
8.1. Ιστορική αναδρομή	42
8.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Κομοτηνής από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	42
8.1.2 Η εβραϊκή κοινότητα της Κομοτηνής από το 1940 έως το 1945	45
8.2. Η εβραϊκή κοινότητα από το 1945 έως σήμερα	45

Θ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Ξάνθης	47
9.1. Ιστορική αναδρομή	47
9.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940	47
9.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης από το 1940 έως το 1945	48
9.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης από το 1945 έως σήμερα.....	49

Ι' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι των Σερρών	50
10.1. Ιστορική αναδρομή	50
10.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940	51
10.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών από το 1940 έως το 1945.....	52
10.2. Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών από το 1945 έως σήμερα.....	54

ΙΑ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Βέροιας	55
11.1. Ιστορική αναδρομή	55
11.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940	55
11.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας από το 1940 έως το 1945.....	55
11.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας από το 1945 έως σήμερα.....	58

ΙΒ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Φλώρινας	59
12.1. Ιστορική αναδρομή	59

12.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.....	59
12.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας από το 1940 έως το 1945	61
12.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας από το 1945 έως σήμερα.....	61
Επίλογος	62
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	65
Περίληψη	71

Πρόλογος

Η ανά χειράς εργασία αποτελεί μια προσπάθεια εξιστόρησης της ιστορικής πορείας του εβραϊσμού στον βορειοελλαδίτικο χώρο του 20ού αιώνα (εξαιρουμένης της αναφοράς στις κοινότητες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων).

Στις αρχές του 20ού αιώνα στην βόρεια Ελλάδα, υπήρξαν μεγάλες, οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες με ιστορία δυο και πλέον χιλιετιών. Στη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής, οι ισραηλιτικές κοινότητες αποδεκατίστηκαν αφού οι Εβραίοι μεταφέρθηκαν και θανατώθηκαν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως στην Πολωνία και στη Γερμανία ή εκτελέστηκαν στην Ελλάδα. Οι απώλειες που σημειώθηκαν στον εβραϊκό πληθυσμό της Ελλάδας ήταν από τις μεγαλύτερες σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η πλειοψηφία των Εβραίων που διασώθηκαν το οφείλουν στη βοήθεια του χριστιανικού πληθυσμού. Αξίζει να αναφερθεί ότι αρκετοί από τους Εβραίους που κατάφεραν να μη σύλληφθούν, εισχώρησαν στις δυνάμεις αντίστασης και πολέμησαν κατά του κατακτητή. Ο εβραϊκός πληθυσμός όμως σημείωσε πτωτικές τάσεις και στα μεταπολεμικά χρόνια εξαιτίας της μετανάστευσης.

Χωρίς την στήριξη των αγαπημένων μου προσώπων, δε θα ήταν εφικτή η ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μου διατριβής. Η εργασία μου λοιπόν είναι αφιερωμένη στη Χαρούλα, στο Δημήτρη και στο Γιώργο για την πολύτιμη υποστήριξη τους, καθώς και στα χιλιάδες θύματα του ολοκαυτώματος και συνοδεύεται από την ευχή να μην ξεχάσει κανείς μας τι θα συμβεί αν το μίσος, η αδιαφορία και η μισαλλοδοξία επικρατήσουν και πάλι στην κοινωνίας μας.

Τέλος θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον κ. Θανάση Χρήστου, Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας για την καθοδήγησή του, στην κα Ευαγγελία Κορέντζελου για την ευγενική ανταπόκριση στις απορίες μου, καθώς και στον κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη και στον κ. Σωτήριο Ριζά για τον πολύτιμο χρόνο τους. Επιπλέον στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος καθώς και στο περιοδικό Χρονικά.

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής αποτελεί η παρουσίαση της πορείας των εβραϊκών κοινοτήτων του βόρειου ελλαδικού χώρου και συγκεκριμένα της Καστοριάς, της Καβάλας, του Διδυμότειχου, της Δράμας, της Αλεξανδρούπολης, του Σουφλίου, της Νέας Ορεστιάδας, της Κομοτηνής, της Ξάνθης, των Σερρών, της Βέροιας και της Φλώρινας, τον 20ό αιώνα. Η ιστορία τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σιωπηρή έχοντας όμως εκκωφαντικό τέλος. Συνθέεται από μια πολύχρονη σειρά αγώνων με σκοπό την επιβίωσή τους, την ανάπτυξή τους και την επιδίωξη ειρηνικής συνύπαρξης μέσα σε ένα περιβάλλον που συνήθιζε να αλλάζει γοργά από ήρεμο και φιλικό έως απόλυτα εχθρικό και επικίνδυνο. Για την επίτευξη αυτής μου της φιλοδοξίας η εργασία προτιμήθηκε να χωριστεί σε δώδεκα κεφάλαια όσες δηλαδή και οι πόλεις-κωμοπόλεις που προαναφέρθηκαν, στις οποίες αναπτύχθηκαν εβραϊκές κοινότητες στη βόρεια Ελλάδα.

Μπορεί οι εβραϊκές κοινότητες των συγκεκριμένων περιοχών να αριθμούν σήμερα μερικές μόλις ψυχές ή και καθόλου, έχουν όμως μακρά και αξιόλογη παρουσία στον βόρειο ελλαδικό χώρο. Έτσι κάθε κεφάλαιο ξεκινά με την ιστορική αναδρομή-πορεία κάθε ισραηλιτικής κοινότητας της συγκεκριμένης περιοχής που γίνεται αναφορά. Επιγραφικά μνημεία και μαρτυρίες έχουμε από την αρχαιότητα. Επίσης σημαντικές ιουδαϊκές κοινότητες μνημονεύονται και στις πράξεις των Αποστόλων ενώ τους επόμενους αιώνες η εβραϊκή παρουσία ενισχύεται και οι σχετικές επιγραφές πολλαπλασιάζονται. Στην ενότητα αυτή της ιστορικής αναδρομής, γίνεται μια περιήγηση στον τόπο και στο χρόνο, με αναφορές στην οικονομική δραστηριότητα των κοινοτήτων καθώς και στον πολιτισμό που ανέπτυξαν, στις σχέσεις τους με τους ντόπιους κατοίκους, στις συνοικίες που διέμεναν, στις συναγωγές τους και στον τρόπο εκπαίδευσης-μόρφωσης των νεότερων μελών, καθώς σχεδόν σε κάθε μια από αυτές τις περιοχές υπήρξε και η λειτουργία οργανωμένων εβραϊκών σχολείων με Εβραίους αλλά και Χριστιανούς δασκάλους για τα μέλη των κοινοτήτων. Επιπρόσθετα παραθέτονται στοιχεία για τα συναγωγικά έργα, την αρχιτεκτονική των εβραϊκών σπιτιών, τους ενδυματολογικούς κώδικες, τα έθιμα, τις εβραϊκές γιορτές της κάθε περιοχής της βόρειας Ελλάδας που αυτοί έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην κατοχική περίοδο καθώς και σε αυτή του ολοκαυτώματος. Μια δύσκολη περίοδος για τις κοινότητες με τραγική κατάληξη αφού οδήγησε στον δραματικό αποδεκατισμό τους. Αναδεικνύεται έτσι η μοναδικότητα του

γεγονότος, οι θηριωδίες που διέπραξαν οι κατακτητές και η μεθοδευμένη εκτόπιση με στόχο τη θανάτωση όλου του εβραϊκού πληθυσμού. Όταν η Ελλάδα μοιράστηκε στις δυνάμεις του άξονα η μοίρα των εβραϊκών κοινοτήτων ήταν διαφορετική ανάλογα με τη ζώνη κατοχής στην οποία βρίσκονταν. Στην ιταλική ζώνη, οι Ιταλοί δεν έκαναν ιδιαίτερες διώξεις εναντίων τους. Αυτό όμως δε συνέβη στη βουλγαρική και στη γερμανική ζώνη στην οποία ανήκαν οι πόλεις της βόρειας Ελλάδας. Εκεί τα αντισημιτικά μέτρα είχαν αρχίσει από την πρώτη στιγμή. Πριν από τη σύλληψη των Εβραίων κόπασαν για λίγο καθησυχάζοντάς τους, έχοντας ως στόχο την ετοιμασία της «τελικής λύσης» στις περιοχές που έλεγχαν. Για τον Χίτλερ οι Εβραίοι ήταν ο κύριος εχθρός σε κρατικό και παγκόσμιο επίπεδο. Πίστευε ότι οι «Άριοι» Γερμανοί έπρεπε να κυριαρχήσουν αλλιώς θα έρχονταν οι ίδιοι αντιμέτωποι με τον αφανισμό. Έτσι προγραμματίσαν την εξάλειψη όλων ανεξαρτήτως των Εβραίων χωρίς καμία κοινωνική ή ηλικιακή διάκριση. Η γενοκτονία αυτή παρουσιάστηκε αρχικά ως εκτοπισμός και είναι σίγουρο ότι ούτε ο πιο ευφάνταστος σεναριογράφος δε θα φανταζόταν το τι έμελλε να ακολουθήσει.

Η παρουσίαση των εβραϊκών κοινοτήτων της βορείου Ελλάδας κλείνει με την αποτύπωση της σημερινής τους κατάστασης. Μεταπολεμικά σχεδόν ολόκληρος ο πληθυσμός τους εξοντώθηκε και είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι πλέον δεν υπάρχει ενεργή εβραϊκή κοινότητα στις πόλεις που εξετάζονται. Οι ελάχιστοι επιζήσαντες που είχαν την τύχη να επιστρέψουν είδαν τις περιουσίες τους κατεστραμμένες και καταπατημένες. Έχοντας τους αγαπημένους τους ανθρώπους δολοφονημένους, το μέλλον τους αβέβαιο και όντας οικονομικά κατεστραμμένοι και οι ίδιοι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν σε μια προσπάθεια κυρίως να αφήσουν πίσω τους τα τραγικά τους βιώματα και τις σκληρές τους μνήμες. Είναι εντυπωσιακό ότι σε πολλές από τις πόλεις που μελετώνται, οι νεότεροι κάτοικοί τους δεν γνωρίζουν ότι υπήρξαν εκεί ανθηρές ισραηλίτικες κοινότητες οι οποίες μάλιστα συνέβαλλαν ιδιαίτερα στην ανάπτυξη του τόπου τους. Αυτό συμβαίνει διότι απέμειναν πλέον ελάχιστα (ή και καθόλου) μνημεία να θυμίζουν το πέρασμα των Εβραίων από τις περιοχές αυτές.

Η εργασία μου ολοκληρώνεται με τον επίλογο. Εκεί παραθέτονται χρήσιμα συμπεράσματα τα οποία εξήχθησαν από τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος και των βιβλιογραφικών αναφορών πάνω στις οποίες αυτή βασίστηκε στοχεύοντας έτσι στον προβληματισμό του αναγνώστη πάνω σε θέματα αντισημιτισμού και ρατσισμού.

Α' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Καστοριάς

1.1. Ιστορική αναδρομή

Σύμφωνα με αρκετούς μελετητές οι πρώτοι Εβραίοι πρόσφυγες συναντώνται στην περιοχή της Καστοριάς κατά τον 3ο αιώνα όταν ανοικοδομήθηκε εκεί οικισμός με την ονομασία Διοκλητιανούπολις. Στα χρόνια του Ιουστινιανού η Καστοριά είχε σημαντικό εβραϊκό πληθυσμό παρόλο που η νομοθεσία του αυτοκράτορα ήταν αυστηρή και καθόλου φιλική προς τους Εβραίους κατοίκους της. Η κοινότητα γνώρισε μάλιστα μεγάλη ανάπτυξη και της δόθηκε και άδεια να φτιάξει συνοικία μέσα στην πόλη. Μεταγενέστερα με τον ερχομό των Σλάβων, η βυζαντινή εξουσία έπαψε την αυστηρή νομοθεσία προς τον εβραϊκό πληθυσμό και τους παρείχε προστασία. Εξαιτίας των πολλών εισβολέων εκείνης της εποχής είναι ελάχιστες πληροφορίες γνωστές για την ιστορία τόσο της περιοχής όσο και των εβραϊκών κοινοτήτων.¹

Τον 10ο αιώνα συναντάται η πρώτη ιστορική γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη Εβραίων στην Καστοριά. Συγκεκριμένα έχουμε την εγκατάσταση Εβραίων (ομιλούντων ελληνικά) εμπόρων, οι οποίοι και έφτιαξαν την πρώτη οργανωμένη Ρωμανιώτικη κοινότητα της περιοχής.² Τον 11ο αιώνα φτάνουν στην πόλη Ουγγαροεβραίοι διωκόμενοι από τους Σταυροφόρους. Η πόλη της Καστοριάς φαίνεται να αποτελούσε ένα μεγάλο αστικό κέντρο της εποχής, το οποίο παρείχε προστασία στους χιλιάδες κατοίκους της χάρη στα ισχυρά της τείχη. Οι Εβραίοι φαίνεται να προσαρμόστηκαν εύκολα παρότι υπήρξε εχθρικό κλίμα από πλευράς των Βυζαντινών Αυτοκράτορων καθώς και των Σταυροφόρων. Μάλιστα κάποιες σωζόμενες τοιχογραφίες που βρέθηκαν στη Μονή Μαυριώτισσας έχει υποστηριχθεί ότι περιέχουν αντισημιτικό περιεχόμενο.³ Τον 12ο αιώνα οι Εβραίοι της πόλης φτάνουν τους 2.000-3.000 ενώ ο συνολικός πληθυσμός της Καστοριάς είναι 20.000.

«Στο πέρασμα των χρόνων η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς αναπτύσσεται συγκροτώντας ραβινική ακαδημία και αναδεικνύοντας σπουδαίους Ραβίνους. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν ο Τόβιας μπεν Ελιέζερ, ιδρυτής-θεμελιωτής της φημισμένης σχολής των ομιλητικών σχολιαστών και οι Ρ. Μεϊρ και Λέον Γεουδά μπεν Μοσέ Μοσκόνι. Ο Μοσκόνι μάλιστα υπήρξε και συλλέκτης χειρόγραφων εβραϊκής γλώσσας».⁴

¹ M. Molho, *Histoire des Israelites de Castoria*, Thessaloniki 1938, σ. 9-10

² N. Stavroulakis-T. Devinney, *Jewish sites and Synagogues in Greece*, Athens 1993, σ. 239

³ A. Wharton-Epstein, *Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria. Evidence of Millenarianism and Antisemitism in the wake of the first Crusade*, Gesta 1982, σ. 21

⁴ M. Molho, *ό. π.*, σ. 11

«Η Οθωμανική κατάκτηση της Καστοριάς το 1385 αλλάζει τα δεδομένα αφού σημαντικός αριθμός εβραϊκών οικογενειών, περίπου 100, φεύγουν για να εγκατασταθούν στον Μπαλατά της Πόλης. Την μετακίνηση αυτή τη δρομολόγησε ο ίδιος ο Μεχμέτ θέλοντας να χρησιμοποιήσει τους ελληνόφωνους Εβραίους ως διερμηνείς μεταξύ του ελληνορθόδοξου πληθυσμού και της Πύλης. Χτίζουν τη συναγωγή τους στο δυτικό άκρο του Μπαλατά ο οποίος για μια περίοδο ονομαζόταν Καστορία».⁵

«Στα τέλη του 15ου αιώνα οι συμβασιλείς Φερδινάνδος Β΄ και Ισαβέλλα Α΄ της Ισπανίας υπογράφουν το διάταγμα της Αλάμπρας και αποφασίζουν το διωγμό των Εβραίων από όλο το κράτος. Την ίδια στάση υιοθετεί και ο βασιλιάς Μανουέλ της Πορτογαλίας. Εκείνη την περίοδο την Καστοριά την χαρακτηρίζει η οικονομική παρακμή και η αναμενόμενη πληθυσμιακή συρρίκνωση. Την εικόνα θα αλλάξει η έλευση των καταδιωκόμενων Σεφαραδιτών Εβραίων οι οποίοι δέχονται την φιλόξενη πρόταση του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄».⁶ Ο Σουλτάνος αποβλέπει με τη φιλοεβραϊκή του πολιτική την τόνωση του εμπορίου, μιας και οι Εβραίοι υπήρξαν σπουδαίοι έμποροι. Το 1550 έχει δημιουργηθεί πλέον στην περιοχή μια καινούρια ισπανόφωνων και ιταλόφωνων Εβραίων κοινότητα. Ανάμεσα στους αλλόγλωσσους Εβραίους της πόλης με τον καιρό υπερίσχυσαν οι Σεφαραδίτες παρόλο που δεν αποτελούσαν την πλειοψηφία της εβραϊκής κοινότητας. Έως και την εξαφάνισή τους από την πόλη, όλοι παρέμειναν ισπανόφωνοι και διατήρησαν το σεφαραδίτικο τρόπο λειτουργίας της συναγωγής. Στις εμπορικές τους συναλλαγές όμως, για πρακτικούς λόγους μιλούσαν την ελληνική και την τούρκικη γλώσσα.

«Τον 17ο αιώνα η κοινότητα δέχεται τους τελευταίους Εβραίους από το Βελιγράδι και την Ουγγαρία η οποία κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς. Την περίοδο εκείνη η εβραϊκή κοινότητα δοκιμάζεται από την επιρροή των ιδεών της μεσσιανικής κίνησης του ψευδομεσσία Σεμπετάι Σβι, που αναστάτωσε άλλωστε το σύνολο των εβραϊκών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Σεμπετάι δήλωνε ότι είναι ο Μεσσίας της εβραϊκής θρησκείας. Με την μεταστροφή του στον ισλαμισμό πολλοί Καστοριανοί Εβραίοι ντροπιασμένοι και απογοητευμένοι φεύγουν. Μετοικούν στο

⁵ Θ. Παπαστράτης, *Γειτονίες της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2003, σ. 37

⁶ M. Molho, *ό. π.*, σ. 23

Μοναστήρι και στη Θεσσαλονίκη μειώνοντας έτσι αισθητά τον αριθμό των Εβραίων στην πόλη».⁷

Κατά τον 18ο αιώνα πλήθος Καστοριανών Εβραίων φαίνεται να εμφανίζονται και να κατέχουν ηγετικό ρόλο στις εβραϊκές κοινότητες. Αντιμετωπίζουν τη σκληρή φορολογική πολιτική του Αλή Πασά, διαπρέπουν στο εμπόριο, ενώ προσεγγίζουν πληθυσμιακά το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Ένα ποσοστό το οποίο θα εξακολουθήσει να υπάρχει μέχρι και την εξόντωσή τους.

«Τον 19ο αιώνα γραπτές ιστορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης αποτελείται από 250 με 300 οικογένειες. Περίπου δηλαδή 1.000 άτομα. Ένας αριθμός εντυπωσιακά μεγάλος για την πόλη. Υπήρξε μια συναγωγή καθώς και ένα εβραϊκό σχολείο».⁸ Παρατηρείται στροφή προς τον συντηρητικό Ιουδαϊσμό. Οι σχέσεις τους με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης ήταν εξαιρετικά καλές αν και έχουν καταγραφεί κάποιες μεταξύ τους διενέξεις εξαιτίας του εμπορικού ανταγωνισμού. Γνωστές είναι και οι ανυπόστατες κατηγορίες από τους Χριστιανούς τη πόλης το 1879 για χρήση αίματος σε εβραϊκές τελετές. Οι κατηγορίες αυτές τάραξαν τις σχέσεις της κοινότητας με τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες άρχισαν να τους βλέπουν επιφυλακτικά. Στα τέλη του 19ου αιώνα επισκέπτεται την πόλη και ο Γάλλος ερευνητής V. Berard. Ο Berard, ο οποίος μελετούσε το ανατολικό ζήτημα προέβη σε μια σειρά προσβλητικών περιγραφών και σχολίων σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Σχόλια τα οποία θυμίζουν τη ναζιστική προπαγάνδα που θα ακολουθήσει μισό αιώνα αργότερα και είναι εύκολο διαβάζοντάς τα να καταλάβει κανείς την απέχθειά του για τον εβραϊκό πληθυσμό. Κατά τον Berard, οι Εβραίοι της Καστοριάς έχουν «έντονο τον φυλετικό τους τύπο, τη γρυπή μύτη, τις στρουφουλιδωτές μπούκλες που σκεπάζουν τ' αυτιά, ενώ των κορασίδων τους τα πόδια είναι γυμνά μέσα στα βαθυκόκκινα πασούμια τους, τα μάτια τους βαμμένα, το χαμόγελό τους γίνεται πιο πλατύ ακόμη από το κοκκινάδι και τα στήθη τους μόλις που τα σκεπάζει το μεταξωτό πουκαμισάκι. Έτσι στολισμένες, μοιάζουν να προσφέρονται στον πρώτο ξένο με το πρώτο τους χαμόγελο», ενώ συνεχίζει γράφοντας ότι «γέμιζαν παλιότερα τα χαρέμια της Αλβανίας». Επιπρόσθετα αναφέρει ότι «ζουν σε μια αδελφική ενότητα μεταξύ τους», και «μέσα σε μισόν αιώνα, έβαλαν στο χέρι όλη την

⁷ Θρ. Παπαστρατής, *Στάχτες και δάκρυα στη λίμνη... Ιστορία των Εβραίων της Καστοριάς*, Αθήνα 2010, σ. 26

⁸ Ν. Σχινάς, *Οδοιπορική Σημειώσεις Μακεδονίας Ηπείρου*, Αθήνα 1886, σ. 118

περιουσία της Καστοριάς, με τα συνηθισμένα μέσα: δανεισμό χρημάτων, προαγορές εμπορευμάτων ή σπόρου, αποθήκες...».⁹

1.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

Στο ξημέρωμα του 20ού αιώνα, η πόλη της Καστοριάς είχε ελληνική διοίκηση ενώ οι Εβραίοι συμβίωναν χωρίς προβλήματα έχοντας φιλικές σχέσεις με τους Χριστιανούς της πόλης. Τον αιώνα αυτό η Καστοριά γνώρισε μεγάλη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Αυτό οφείλεται στη θέση της (βρίσκεται ανάμεσα στις πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας και της Βορείου Ηπείρου) καθώς και στην παραγωγική αποκλειστικότητα της γούνας.

Οι Εβραίοι μετά το 1912 ήταν εγκαταστημένοι στη συνοικία Τσαρσί στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής πλατείας Ομοιοίας. Γκέτο δεν υπήρξε ποτέ στην Καστοριά. Ήταν σύνθητες όμως στα οθωμανικά χρόνια οι ομόθρησκοι να μένουν όλοι συγκεντρωμένοι στην ίδια συνοικία. Αυτό συνέβαινε για πρακτικούς λόγους, αλλά κυρίως για ψυχολογικούς και φορολογικούς. «Η συνοικία χωριζόταν από τον δρόμο του Τσαρσί σε δυο τμήματα: το ανατολικό με θέα προς τον χριστιανικό μαχαλά του Ντολτσού και το δυτικό με θέα προς την χερσόνησο του σταυρού. Το ανατολικό τμήμα που αποτελούσε την ενορία της Εβραϊδας, ήταν πυκνοκατοικημένο. Αρχίζε από την Παναγία Κουμπελιδική μέχρι την εκκλησία της Παναγίας Εβραϊδας και περιελάμβανε το πνευματικό-θρησκευτικό κέντρο της κοινότητας, τα κατωφερή κτίσματα της συναγωγής, του σχολείου-βιβλιοθήκης και του λουτρού. Το δυτικό τμήμα ήταν μικρότερο και περιλάμβανε πολλά μαγαζιά στο Τσαρσί. Υπήρχαν 140 εβραϊκά σπίτια στραμμένα προς τον δρόμο με αυλές στο πίσω μέρος με χαγιάτια, φούρνους κι έναν χώρο για τα ξύλα και τα κάρβουνα. Μερικά από τα παλιά σπίτια ήταν κολλημένα μεταξύ τους και αποτελούσαν σύνθετα κτιριακά συμπλέγματα, επειδή κάθε φορά που μεγάλωνε η οικογένεια προσθέτανε δωμάτια. Τα σπίτια της συνοικίας σχημάτιζαν πολλές οικοδομικές νησίδες με στενούς δρόμους που ακολουθούσαν την μορφολογία του εδάφους.

Τα πρώτα χρόνια λειτουργούσαν τέσσερις συναγωγές: Μια ρωμανιώτικη, μια των ιταλοφώνων, μια των προσφύγων από την Πορτογαλία και μια των Ισπανόφωνων. Το 1719 τρεις από αυτές καταστράφηκαν από φωτιά. Οι φωτιές την εποχή αυτή ήταν κάτι συνηθισμένο και οφειλόταν κυρίως στο ότι τα κτήρια ήταν ξύλινα. Το 1750

⁹ Π. Τσολάκης, *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 12

κτίστηκε ακόμα μια συναγωγή η οποία καταστράφηκε και αυτή από πυρκαγιά. Η τελευταία χρονολογικά συναγωγή χτίστηκε το 1830. Η συναγωγή αυτή ήταν δίδυμη. Υπήρξε δηλαδή μια μεγάλη και δίπλα μια μικρή για τις καθημερινές προσευχές. Το κυρίως κτήριο είχε διαστάσεις 12 επί 12 και ύψος 6 μέτρα. Παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με τις συναγωγές των Σερρών και της Κομοτηνής που δεν υπάρχουν πια. Μετά το ολοκαύτωμα, η συναγωγή παρέμεινε έρημη. Οι Γερμανοί αδιαφόρησαν και δεν την κατέστρεψαν. Ληλατήθηκε όμως από Έλληνες. Για λίγο χρονικό διάστημα χρησιμοποιήθηκε από τους προσκόπους και μετά το ερειπωμένο κτήριο κατεδαφίστηκε.

Το εβραϊκό νεκροταφείο βρισκόταν στην περιοχή της Ντόμπλιτσας, έξω από την πόλη. Το Μπέιτ Αχαΐμ όπως ονομαζόταν καταλάμβανε μια μεγάλη έκταση, η οποία βρισκόταν πάνω σε ένα λόφο. Κατά τη μεταπολίτευση ο στρατός χρησιμοποίησε τις επιτύμβιες πλάκες για την κατασκευή μονοπατιών και στρατιωτικών κτιρίων. Σήμερα στο χώρο αυτό λειτουργεί το στρατιωτικό πρατήριο και το γηροκομείο της Καστοριάς». ¹⁰

Η Ελληνοϊσραηλίτικη σχολή ήταν στην πίσω πλευρά του οικοπέδου στο οποίο βρισκόταν και η συναγωγή. Η σχολή παρείχε κυρίως θρησκευτική εκπαίδευση. Όταν η Καστοριά ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος το εβραϊκό σχολείο άλλαξε δομή και έδωσε έμφαση στα ελληνικά. Το σχολείο αυτό ιδρύθηκε το 1873, ανοικοδομήθηκε το 1892 στην ίδια θέση και λειτουργούσε ως εξατάξιο δημοτικό σχολείο με νηπιαγωγείο. Κατεδαφίστηκε το 1960 αφού χρησιμοποιήθηκε για λίγα χρόνια μετά την εκτόπιση του εβραϊκού πληθυσμού, για την κάλυψη εκπαιδευτικών και άλλων αναγκών. ¹¹

«Οι άντρες Εβραίοι ήταν τρίγλωσσοι ενώ οι γυναίκες μονόγλωσσες και δεν έβγαιναν συχνά από την εβραϊκή συνοικία. Στην πάνω και στην κάτω αγορά είχαν τα καταστήματά τους κρεοπωλεία, παντοπωλεία, ζαχαροπλαστεία, καταστήματα υφασμάτων, υαλικών κ.ά. Οι περισσότεροι ήταν μεροκαματιάρηδες αλλά δεν έλειπαν και οι εκμισθωτές φόρου και οι φοροσυλλέκτες, επαγγέλματα αναγκαία για το οθωμανικό φορολογικό σύστημα. Υπήρχαν φυσικά και κάμποσοι Εβραίοι μεγαλέμποροι που ηγούντο της εβραϊκής κοινότητας και κατοικούσαν σε πολυτελή αρχοντικά. Λέγεται δε ότι οι κάτοικοι της Καστοριάς προτιμούσαν τους Εβραίους για τις αγορές τους γιατί πουλούσαν με δόσεις και με ελάχιστο κέρδος. Την εποχή αυτή

¹⁰ Μ. Molho, *ό. π.*, σ. 92

¹¹ Π. Τσολάκης, *ό. π.*, σ. 19

αναφέρονται ακόμα και Καστοριανοί Εβραίοι που εξελέγησαν στο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης. Αξίζει να αναφερθεί ότι η γουναρική τέχνη σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση συνδέεται με τους Σεφαραδίτες φυγάδες που κατέφυγαν στην Αχρίδα έμαθαν την τέχνη και στη συνέχεια τη μετέφεραν στην Καστοριά. Στο πέρασμα των χρόνων αναδείχτηκαν σε ικανότατους εμπόρους που δραστηριοποιήθηκαν στις αγορές του εξωτερικού καθώς είχαν δημιουργήσει σχέσεις με όλα τα εμπορικά κέντρα της Μεσογείου και εμπορεύονταν γούνες σε συνεργασία με τους καστοριανούς τεχνίτες.»¹²

Σε πολιτικό επίπεδο οι Εβραίοι ανήκαν στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο και είχαν ταχθεί ενάντια στην εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο, ενώ η φιλοβασιλική τους στάση συνδέεται με τις φιλοσημιτικές θέσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου.¹³

«Οι Εβραίοι της Καστοριάς είχαν καταφέρει να ανεβάσουν πολύ το πολιτιστικό τους επίπεδο. Το παραπάνω το συμπεραίνουμε τόσο από την οργάνωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όσο και από τα εβραϊκά έντυπα που εξέδιδαν στην πόλη τους. Ένα από αυτά ήταν η Σιών, δημιουργία της Σιωνιστικής ενώσεως Νέων Καστοριάς, η οποία συστάθηκε και έκανε και την πρώτη της έκδοση εντύπου το 1935. Επιπρόσθετα είχαν καλλιεργήσει ιδιαίτερα το θέατρο. Το 1917 ανέβασαν το πρώτο τους θεατρικό δρώμενο. Τα χρήματα που συγκεντρώθηκαν προσφέρθηκαν στους έχοντες ανάγκη-πληγέντες, από την μεγάλη πυρκαγιά που είχε προξενήσει τότε πολλά προβλήματα στον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Στις παραστάσεις αυτές συμμετείχαν τόσο γυναίκες όσο και άντρες και γρήγορα ο θεατρικός τους σύλλογος έγινε η πνευματική εστία των νεαρών Εβραίων της πόλης».¹⁴

Όσον αφορά τις σχέσεις των Εβραίων με τους υπόλοιπους Καστοριανούς κατοίκους, χαρακτηρίζονται από τους ιστορικούς μελετητές ως εξαιρετές. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες αντισημιτισμός δε φαίνεται να υπήρξε στην Καστοριά. Η διασωθείσα από το Άουσβιτας για παράδειγμα Μπέρυ Ναχμία έγραψε: «Με τους συμπολίτες μας χριστιανούς ζούσαμε αρμονικά και υπήρχε αλληλοσεβασμός φιλία και αγάπη.»¹⁵ Από την άλλη το 1908 οι Εβραίοι κατηγορήθηκαν πάλι για δήθεν χρήση αίματος σε θρησκευτικές τελετές. Επίσης το 1931 υπάρχουν αρκετά δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο που επιδοκιμάζουν την οργανωμένη κατά τα ναζιστικά πρότυπα

¹² Ρ. Αλβανός, *Κοινωνικές και πολιτικές όψεις Χριστιανών και Εβραίων στην πόλη της Καστοριάς*, σ. 356

¹³ Δ. Γιαννούσης, *Οι Εβραίοι της Καστοριάς*, σ. 14

¹⁴ Μ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία (και περιοδικά) Μακεδονίας και Θράκης. Κατάλογοι των εντύπων που εκδόθηκαν. Συμβολή στην ιστορία του τύπου της Μακεδονίας και Θράκης*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 136

¹⁵ Μ. Ναχμία, *Κρανγή για το άρριο*, Αθήνα 1989, σ. 21

εθνική οργάνωση ΕΕΕ ή Τρία Έψιλον. Και το 1934 συναντάμε αντιεβραϊκά επεισόδια τα οποία ήταν όπως φαίνεται εκδηλώσεις μικρής ομάδας φανατικών εθνικιστών που ανήκαν επίσης στη φασιστική οργάνωση ΕΕΕ. Στις αρχές του 1935 δε, αντισημιτιστές μέλη πάλι της ΕΕΕ ξυλοκόπησαν νεαρούς Εβραίους, κατέστρεψαν εβραϊκά μαγαζιά και έκοψαν τα γένια του Ραβίνου. Ίσως ήταν τα παραπάνω γεγονότα λοιπόν που τη δεκαετία του 1930 οδήγησαν αρκετά τέκνα Εβραίων στην αγροτική σχολή «Mikve Israel». Επίσης αρκετοί Καστοριανοί Εβραίοι άρχισαν να μεταναστεύουν στις Η.Π.Α. Εκεί έφτιαξαν τη συναγωγή τους, που εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει. Αρκετοί δε εξελίχθηκαν σε μεγάλους επιχειρηματίες της εποχής, χωρίς όμως στιγμή να ξεχάσουν την πατρίδα τους. Ένας από τους μετανάστες στις Η.Π.Α. υπήρξε άλλωστε και ο γνωστός ευεργέτης της πόλης της Καστοριάς Μπούκο Μάγιο.

1.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς από το 1940 έως το 1945

«Όταν η Ιταλία επιτέθηκε στην Ελλάδα μεγάλος αριθμός Εβραίων κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό παρόλο που μπορούσε να εξαγοράσει τη θητεία του. Πιο συγκεκριμένα 12.898 απλοί Εβραίοι στρατιώτες και 343 αξιωματικοί συνθέταν το τάγμα Κοέν. Οι γυναίκες Εβραίες ήταν νοσοκόμες ή είχαν ενεργό συμμετοχή στην ομάδα φανέλα του στρατιώτη. Στις 15 Απριλίου 1941 μπαίνουν στην Καστοριά γερμανικά στρατεύματα. Από την πρώτη στιγμή φέρονταν στους Εβραίους βίαια και εξευτελιστικά. Κάποιοι προνοητικοί φροντίζουν τότε να απομακρυνθούν από την περιοχή».¹⁶

Στις 27 Ιουνίου του ίδιου έτους οι Γερμανοί παρέδωσαν την Καστοριά στους Ιταλούς. Οι Εβραίοι δεν είχαν ιδιαίτερα προβλήματα μαζί τους μιας και αυτοί δεν έκαναν διώξεις εναντίον τους. Έτσι οι Εβραίοι έζησαν δυο ακόμα ήρεμα χρόνια. Αυτό βοήθησε στον εφησυχασμό τους.

Η κατάσταση αλλάζει δραματικά το 1943. Παραμονή του Κιπούρ ήταν, μια μεγάλη εβραϊκή γιορτή, όταν απαίτησαν από την κοινότητα αρκετά χρήματα ως τιμωρία για τη φυγή κάποιων νεαρών στο βουνό. Κατάφεραν να βρουν το ποσό με την πραγματοποίηση εράνου και να του το παραδώσουν. Οι Γερμανοί όμως σε μικρό πάλι χρονικό διάστημα είχαν και πάλι αξιώσεις από τους Εβραίους. Συγκεκριμένα αυτή τη φορά απαίτησαν να τους δώσουν όλα τα χρυσά τους κοσμήματα προκειμένου να μην εκτελέσουν πενήντα ομήρους. Οι Εβραίοι τα παραδίδουν και αυτά. Παράλληλα τους αναγκάζουν να βάλουν το άστρο του Δαβίδ. Τις ημέρες που ακολούθησαν οι Εβραίοι

¹⁶ Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 368

τις πέρασαν ήρεμα. Αυτό τους έκανε λανθασμένα να θεωρήσουν ότι αφού τους πήραν όλα όσα ήθελαν θα τους αφήναν πλέον στην ηρεμία τους. Το σχέδιο τους ήταν απλά να αποκοιμηθούν ώστε το τέλος να έρθει αιφνιδιαστικά.

Πρέπει να λεχθεί ότι η Καστοριά υπήρξε ο τόπος καταγωγής του Ζακ Αλμπάλα. Ο Αλμπάλα ήταν ένας φιλοχρήματος προδότης συνεργάτης των Γερμανών ο οποίος διευκόλυνε το έργο τους οδηγώντας στο θάνατο χιλιάδες Εβραίους κυρίως από τη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια.

«Τη νύκτα της 23ης προς 24ης Μαρτίου 1944 η Καστοριά σκεπάστηκε με μισό μέτρο χιόνι που ήταν μαύρο λόγω της στάχτης από την έκρηξη του ηφαιστείου Βεζούβιου. Αυτό θεωρήθηκε κακός οιωμός καθώς υπήρχε μια προφητεία στην Καστοριά που έλεγε ότι όταν πέσει μαύρο χιόνι, οι Εβραίοι θα φύγουν από την πόλη. Και η προφητεία βγήκε αληθινή. Το βράδυ αυτό, ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης συλλαμβάνεται και μεταφέρεται στο Γυμνάσιο Θηλέων Καστοριάς, όπου και φυλακίζεται. Οι Εβραίοι βρέθηκαν εντελώς απροετοίμαστοι. Οι Γερμανοί επέλεξαν σκόπιμα τη συγκεκριμένη ημέρα, αφού ήταν παραμονή εθνικής εορτής και το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης ήταν στα σπίτια τους. Έτσι ελάχιστοι, πέντε ή έξι, νεαροί ξεφεύγουν και κρύβονται στα γύρω βουνά. Κάποιοι άλλοι, τριάντα πέντε άτομα περίπου, βρίσκουν καταφύγιο σε χριστιανικά σπίτια της πόλης. Τέλος μια οκταμελής οικογένεια που τυχαία βρισκόταν σ' έναν μύλο έξω από την πόλη, γλίτωσε τη σύλληψη. Οι υπόλοιποι κάτοικοι τις Καστοριάς φοβήθηκαν και δεν αντέδρασαν.

Τρεις μέρες μετά, 763 άτομα και άλλα 150 άτομα από τις γύρω περιοχές, οδηγούνται με φορτηγά στο Χαρμάνκιοϊ της Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια σιδηροδρομικώς στο στρατόπεδο του θανάτου. Οι συνθήκες μεταφοράς ήταν απάνθρωπες. Τα βαγόνια ήταν υπερφορτωμένα και προορίζονταν για μεταφορά ζώων. Υπήρχε έλλειψη κάθε είδους υγιεινής, καθώς και ανυπαρξία τροφής και νερού. Οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να κινηθούν, ούτε καν να αναπνεύσουν. Για αυτό το λόγο αρκετοί δεν έφτασαν καν στον προορισμό τους και έσβησαν εκεί μέσα αργά και βασανιστικά. Η συγκεκριμένη αποστολή περιλάμβανε 4.645 άτομα. Από αυτούς οι 4.212 θανατώθηκαν αμέσως μετά την άφιξη τους στους θαλάμους αερίων. Οι υπόλοιποι εισήχθησαν στα στρατόπεδα για καταναγκαστική εργασία. Και από αυτούς οι περισσότεροι βρήκαν τον θάνατο εξουθενωμένοι σωματικά και ψυχικά τους επόμενους μήνες.

Μετά την απελευθέρωση, 35 μόνο άτομα επέστρεψαν στην Καστοριά. Όλοι οι υπόλοιποι χάθηκαν στη φρίκη των στρατοπέδων. Οι επιζώντες βρήκαν την περιουσία τους λεηλατημένη, τα κοινοτικά κτίρια και την συναγωγή κατεστραμμένα και τα σπίτια τους καταπατημένα. Εικόνα σκληρή και σοκαριστική ταυτόχρονα για όλους τους. Με την άφιξή τους, οι πρώην όμηροι ήταν πραγματικοί κινούμενοι ανθρώπινοι σκελετοί, με τη φωνή και παρουσιαστικό αγνώριστα από τη φρίκη που έζησαν και την ταλαιπωρία που πέρασαν. Τίποτα για αυτούς πλέον δε θα ήταν το ίδιο». ¹⁷

1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς από το 1945 έως σήμερα

Η κοινότητα ανασυντέθηκε το 1949 έχοντας Προέδρους τον έμπορο υφασμάτων Μουσή Ζαχαρία. Μετά από λίγα χρόνια πρόεδρος έγινε ο Πέπο Κοέν. Γραμματέας ήταν ο Μουσής Μάτσας. Το 1957 καταγράφηκαν στην Καστοριά 24 Εβραίοι.

Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης, έπαψε να υπάρχει και επίσημα το 1972. Τα τελευταία χρόνια της ύπαρξής της μερικοί από τους τελευταίους Καστοριανούς Εβραίους καταχράστηκαν την περιουσία της κοινότητας προς προσωπικό τους όφελος, ερχόμενοι έτσι αντιμέτωποι με τον νόμο. Σύμφωνα με τη νομοθεσία, οι εβραϊκές περιουσίες χωρίς κληρονόμους θα προσέρχονταν στην εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας.

«Σήμερα η Καστοριά έχει μόνο μια εβραϊκή οικογένεια. Οι Εβραίοι κάτοικοί της, μη βλέποντας μέλλον στην περιοχή εγκατέλειψαν την πόλη κι εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλονίκη, στο Ισραήλ και στην Αμερική.

Χωροταξικά τίποτα σχεδόν δεν θυμίζει ότι κάποτε υπήρχε εκεί μια ακμάζουσα εβραϊκή κοινότητα με αξιόλογη οικονομική και πολιτιστική παρουσία. Διασώζονται μόνο 20 κτίρια σπιτιών και καταστημάτων στην εβραϊκή συνοικία γύρω από την πλατεία Ομονοίας. Η συναγωγή έχοντας υποστεί πολλές ζημιές και μη έχοντας πλέον λόγο ύπαρξης αφού η πόλη δεν είχε κοινότητα κατεδαφίστηκε μεταπολεμικά. Το κτίριο του σχολείου έγινε δωρεά στον δήμο και φιλοξένησε αργότερα τους προσκόπους.

Το 1996 δίπλα στο κτίριο στο οποίο συγκεντρώθηκαν οι Εβραίοι πριν τον εκτοπισμό τους, έγινε μια μικρή τελετή και τοποθετήθηκε μια λιτή μαρμάρινη στήλη εις μνήμη όλων των καστοριανών Εβραίων που χάθηκαν. Ένα μεγάλο μέρος της

¹⁷ Μ. Μόλχο-Ι. Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 234

τοπικής κοινωνίας σήμερα αγνοεί ότι κάποτε στην πόλη τους κατοικούσε μια από τις πιο πολυπληθείς εβραϊκές κοινότητες της Μακεδονίας».¹⁸

¹⁸ Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 375

Β' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Καβάλας

2.1. Ιστορική αναδρομή

«Η ύπαρξη κάποιων Εβραίων στην περιοχή της Καβάλας αναφέρεται χιλιάδες χρόνια πριν και συγκεκριμένα το 50 μ.Χ. .Τότε στις προς Φιλιππησίους επιστολές γράφεται ότι μια Εβραία ονόματι Ελισάβετ πήρε το όνομα Λυδία. Με τον τρόπο αυτό γίνεται γνωστό ότι στην Καβάλα καθώς και στην γύρο περιοχή υπήρχαν διασκορπισμένοι Εβραίοι. Στα χρόνια που ακολουθούν δεν υπάρχει καμιά αναφορά για την ύπαρξή τους μέχρι το 1492. Τότε έρχονται Σεφαραδίτες Εβραίοι από την Ισπανία και την Πορτογαλία. Στη συνέχεια το 1526, φτάνουν και Ούγγροι Ασκεναζίμ Εβραίοι οι οποίοι ήταν από τους πρώτους κατοίκους της Καβάλας. Οι Τούρκοι τους έφεραν μαζί τους ως αιχμαλώτους μετά την μάχη στο Μόχατς. Ο ερχομός πολλών ισπανόφωνων Σεφαραντίμ Εβραίων τα χρόνια που ακολούθησαν, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, απορρόφησε τους Ασκεναζίμ. Το 1569 υπήρχαν στην πόλη 23 εβραϊκές οικογένειες, ενώ 113 ήταν μουσουλμανικές και 46 ήταν χριστιανικές.

Ο 17ος και 18ος αιώνας αποτέλεσε περίοδο μεγάλης ανάπτυξης και εξέλιξης για τους Εβραίους της πόλης. Στο τέλος του 18ου αιώνα όμως σταμάτησε η άνθιση του εβραϊκού εμπορίου καθώς συμπαρασύρθηκε από τον μαρασμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το 19^ο αιώνα, η Καβάλα έγινε σημαντικό καπνοπαραγωγικό κέντρο, με πολλούς μάλιστα να την αποκαλούν «η Μέκκα του καπνού». Τότε έφτασαν αρκετοί Εβραίοι αναζητώντας εργασία. Το 1885 μάλιστα η εβραϊκή κοινότητα κατάφερε να αποκτήσει τη δική της συναγωγή». ¹⁹

2.1.1 Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

«Τον 20ό αιώνα οι Εβραίοι στην πόλη ήταν 250. Άρχισε τότε να οικοδομείται η κοινότητα γύρω από την συναγωγή Μπεθ-Ελ, καθώς και σε παρακείμενους δρόμους έως τη συνοικία τα Γύφτικα. Εκεί βρίσκονταν εκτός από τη συναγωγή, τα γραφεία της κοινότητας, η λέσχη, και οι καπναποθήκες. Όλα τα παραπάνω ήταν περιουσία της εβραϊκής κοινότητας.

¹⁹ Δ. Εσκεναζή, «Καβάλα, μια από τις ωραιότερες πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας», στο: *Χρονικά*, τχ. 122 (1992), σ. 20

Οι εβραϊκές εταιρείες των Αλλατίνη και Χάρζογκ, έλεγχαν τη συντριπτική πλειοψηφία των 4.130.000 κιλών των φημισμένων καπνών της πόλης. Το υπόλοιπο 15% ήταν μοιρασμένο στους καπνεμπόρους και στο τουρκικό μονοπώλιο. Οι Εβραίοι της πόλης, ήταν κυρίως καπνεργάτες. Αποκτούν αρκετά χρήματα και η κοινότητα αναπτύσσεται και δίνει στην πόλη αίγλη και χρήμα. Τα καλύτερα καταστήματα της πόλης τους ανήκαν, ενώ πουλούσαν τα εμπορεύματά τους και στον υπόλοιπο κόσμο όπου με τις διασυνδέσεις τους είχαν καταφέρει να έχουν προσβάσεις. Δεν είναι τυχαίες οι εμπορικές συναλλαγές, κυρίως για την πώληση καπνού ανατολίτικου τύπου, που είχε εκείνη την εποχή η πόλη με την Αυστροουγγαρία, την Αμερική και την Κωνσταντινούπολη. Το 1922, μετά την καταστροφή της Σμύρνης ήρθαν πολλοί πρόσφυγες στην πόλη. Έτσι η Καβάλα αρχίζει να μεγαλώνει περισσότερο πληθυσμιακά και γίνεται το μεγαλύτερο εξαγωγικό κέντρο καπνού της βόρειας Ελλάδας αποκτώντας μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό.

Τότε είναι που ιδρύονται και τα πρώτα σωματεία των καπνεργατών. Εκεί υπήρχαν όλες οι θρησκευτικές κοινότητες που ζούσαν στην πόλη χωρίς την ύπαρξη προβλημάτων, γεγονός πρωτόγνωρο για την εποχή. Για το λόγο αυτό από την Καβάλα ξεκίνησαν οι εργατικοί αγώνες. Αρκετοί Εβραίοι πρωτοστάτησαν στους αγώνες αυτούς και διεκδίκησαν με πάθος την εισχώρηση χριστιανών προσφύγων στον τομέα της καπνεμπορίας. Δεν έμειναν μόνο στα λόγια αλλά και απαίτησαν ένθερμα να αμείβονται κανονικά οι πρόσφυγες και μάλιστα κατάφεραν να τους αυξήσουν το μισθό τους 10%...»²⁰ Έτσι εκείνη τη δύσκολη περίοδο οι χριστιανοί πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής απορροφήθηκαν σχεδόν όλοι στην παραγωγή και στο εμπόριο καπνών. «Την δεκαετία του 1920, οι Εβραίοι καπνεργάτες ανήκαν πολιτικά στο κόμμα του ΚΚΕ που μόλις είχε συσταθεί. Είχαν μάλιστα ισχυρή παρουσία στο εργατικό κίνημα της πόλης. Το 1930 όμως ψηφίστηκε ο νόμος του Βενιζέλου, ο οποίος πολιτικοποιούσε κάθε μορφή κινητοποιήσεων και έτσι διαλύθηκε».²¹

Οι Εβραίοι της Καβάλας ζούσαν μια ήρεμη παραδοσιακή εβραϊκή ζωή. Η συναγωγή γέμιζε το Σάββατο και κυρίως τις μεγάλες γιορτές στις οποίες συμμετείχε σύσσωμη η κοινότητα. Στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές λειτουργούσε ο Αρχιραβίνος Αβραάμ Μόλχο. Στην κοινότητα υπήρχε και ο Ραββίνος Αζουβή καθώς και ο δάσκαλος Χαμάμ Ιτσχάκ που παρέδιδε θρησκευτικά σε πολλά παιδιά κατ' οίκον και προετοιμάζε

²⁰ Ρ. Αλβανός, *ό. π.*, σ. 375

²¹ Ι. Μεβοράχ, *Οι Εβραίοι στη Μέκκα του καπνού*, Αθήνα 2019, σ. 148

τα αγόρια για το Μπαρ Μιτσβά, ένα εβραϊκό τελετουργικό για την ενηλικίωσή τους. Οι γυναίκες στα σπίτια ετοίμαζαν πάντα παραδοσιακά το Σαμπάτ, το γιορτινό τραπέζι δηλαδή που ακολουθούσε μετά την προσευχή του Σαββάτου, περιμένοντας να έρθει ο άντρας και τα παιδιά από τη συναγωγή.

«Η κοινότητα διέθετε δημοτικό σχολείο με έξι συνολικά τάξεις επί της οδού Πτολεμαίων. Ο πρώτος κατά σειρά διευθυντής υπήρξε ο Κ.Δ. Σαραγούσης και στη συνέχεια ακολούθησε ο Αλμπέρτο Σαφάν. Και οι δυο ήταν καθηγητές γαλλικής γλώσσας. Την συγκεκριμένη περίοδο τα Γαλλικά ήταν η ξένη γλώσσα που επικρατούσε στις εβραϊκές κοινότητες. Υπήρξαν και άλλοι Εβραίοι δάσκαλοι όπως ο υιός του Αρχираββίνου του Βόλου κ. Πέσσαχ ενώ αρκετοί ήταν χριστιανοί».²²

Στα προπολεμικά χρόνια, πρόεδρος της κοινότητας υπήρξε ο κ. Μεναχέμ Εσκεναζή. Ο Εσκεναζή είχε την εκτίμηση ολόκληρης της εβραϊκής αλλά και της χριστιανικής κοινωνίας της πόλης καθώς υπήρξε μέλος του εμπορικού και βιομηχανικού επιμελητηρίου της Καβάλας. Μάλιστα στο επιμελητήριο της πόλης υπάρχει μέχρι και σήμερα πλάκα που φέρει το όνομά του.

Δίπλα στη συναγωγή υπήρξαν τα γραφεία της κοινότητας και η λέσχη την οποία αποτελούσαν τρεις μεγάλες αίθουσες. Εκεί σύχναζαν τόσο καθημερινά όσο και τις γιορτές νέοι και ηλικιωμένοι Εβραίοι. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία έπαιζαν χαρτιά, τάβλι και μπιλιάρδο και οι νέοι χόρευαν και συζητούσαν.

Όλα τα εβραϊκά κτίρια δηλαδή η συναγωγή, το σχολείο και η λέσχη ήταν ιδιοκτησία της κοινότητας. Η κοινότητα όμως εκτός από τα παραπάνω είχε στην κατοχή της και αρκετά ακόμη κτίρια τα οποία προέρχονταν από δωρεές. Τα χρήματα από την μίσθωση αυτών των ακινήτων τα χρησιμοποιούσε για την περίθαλψη των απόρων καθώς και για την κάλυψη των εξόδων διαφόρων εκδηλώσεων και δράσεων.

2.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας από το 1940 έως το 1945

Στις 10 Μαΐου του 1940, κατέλαβαν την Καβάλα οι Γερμανοί, οι οποίοι την παρέδωσαν στους Βούλγαρους όπως συνέβη και με όλη την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Κάποιοι προνοητικοί πηγαίνουν στο βουνό αντάρτες, ενώ άλλοι προλαβαίνουν να φύγουν για την Αθήνα.

Αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης έγινε η βουλγαρική γλώσσα υποχρεωτική και οι ταμπέλες των καταστημάτων επιβάλλεται να έχουν βουλγαρικές

²² Δ. Εσκεναζή, «Καβάλα, μια από τις ωραιότερες πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας», στο: *Χρονικά*, τχ. 122 (1992), σ. 35

και ελληνικές επιγραφές. Επιπρόσθετα αναγκάζουν όλους τους εμπόρους να έχουν και Βούλγαρους συνεταίρους. Όλοι ανεξαρτήτως οι κάτοικοι της πόλης άρχισαν να υποφέρουν από την έλλειψη φαγητού ενώ η αναζήτηση του καθημερινού μεροκάματου γίνεται βασανιστική. Μαζί με τους χριστιανούς της πόλης υπέφεραν και οι Εβραίοι κάτοικοί της. Η βουλγαρική κυβέρνηση άλλωστε είχε συμφωνήσει με τους Γερμανούς την εφαρμογή αντισημιτικών μέτρων. Οι Βούλγαροι εντός της χώρας τους, εφάρμοσαν ήπια αντισημιτική πολιτική, ενώ στα εδάφη που τους παραδόθηκαν από τους Γερμανούς ώστε να αποδεσμευτούν τα γερμανικά στρατεύματα, εφάρμοσαν σκληρά μέτρα.

Οι Βούλγαροι ορίζουν καινούριο κοινοτικό συμβούλιο και αναγκάζουν τους Εβραίους να γραφτούν με βουλγαρικά στοιχεία. Επίσης τους υποχρεώνουν να δηλώσουν όλα τα τιμαλφή τους στην τράπεζα της Βουλγαρίας. Στη συνέχεια τα παρέδωσαν, όπου και συσκευάστηκαν φέροντας τα στοιχεία των καταθετών. (Μετά τον πόλεμο αυτά επιστράφηκαν στην τράπεζα της Ελλάδος και παραδόθηκαν στους δικαιούχους. Για όσα δε βρέθηκαν κληρονόμοι δόθηκαν στο Εβραϊκό Μουσείο Αθηνών). Επιπρόσθετα «μαρκάρουν» τα σπίτια που κατοικούσαν Εβραίοι.

Το καλοκαίρι του 1941 τα μέτρα εναντίων των Εβραίων γίνονται πιο έντονα. Τους υποχρεώνουν να φορούν το κίτρινο αστέρι ενώ τους απαγορεύεται η συνάθροιση. Τους κατάσχουν τα περιουσιακά τους στοιχεία ενώ τους απαγορεύουν και να εργάζονται. Στις 21 Ιανουαρίου του 1943, οι 460 Εβραίοι που ζούσαν στην Καβάλα οδηγήθηκαν στο Άουσβιτς. Ελάχιστοι κατάφεραν να επιζήσουν. Η πλειοψηφία πέθανε μαρτυρικά.

Ξημερώματα της 4^{ης} Μαρτίου 1943, παρά τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, οι Βούλγαροι παραβιάζοντας τα σπίτια των Εβραίων τους συλλαμβάνουν και τους οδηγούν στις άδειες καπναποθήκες της πόλης. Εκεί τους αφήνουν νηστικούς και μέσα στο κρύο, για τέσσερις ημέρες. Ανήμποροι να αντιδράσουν οι συμπολίτες τους Καβαλιώτες παρακολουθούν το δράμα τους. Μια από αυτές τις νύχτες, ένας 16χρονος φούρναρης σπάει τον βουλγαρικό κλοιό και πετάει ψωμιά στους εξαθλιωμένους συνανθρώπους του. Εντοπίζεται και τιμωρείται με πολύ ξύλο. Η πράξη του όμως για τους Εβραίους που σώθηκαν και την ανέφεραν αποτελεί φωτεινό παράδειγμα ανθρωπιάς και αλληλεγγύης των λαών. Αξίζει να αναφερθεί ότι στον τόπο αυτό έφτασε και ο Βούλγαρος αρχιεπίσκοπος σε μια προσπάθεια να τους σώσει, όμως δεν τα κατάφερε.

«Την 4^η μέρα τους βάζουν σε τρένα και τους μεταφέρουν στο λιμάνι Λομ της Βουλγαρίας. Οι Εβραίοι της Βουλγαρίας πάνε στο λιμάνι και προσπαθούν να τους δώσουν κάθε δυνατή βοήθεια. Στη συνέχεια μέσω του Δούναβη φτάνουν στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα. Αρκετοί πνίγηκαν κατά τη μεταφορά, όταν αναποδογύρισαν κάποιες υπερφορτωμένες φορηγίδες. Οι υπόλοιποι εξοντώθηκαν στο στρατόπεδο και στα κρεματόρια από τους Γερμανούς. Σύμφωνα με μαρτυρίες οι Εβραίοι έμπαιναν μέσα και υποχρεώνονταν να βγάλουν όλα τους τα ρούχα για να κάνουν μπάνιο. Έτρεχαν γυμνοί κατά μήκος ενός περιφραγμένου μονοπατιού, που είχε τη μορφή σωλήνα, και οδηγούσε στους θαλάμους αερίων οι οποίοι έφεραν την παραπλανητική επιγραφή λουτρά. Μόλις οι πόρτες έκλειναν αεροστεγώς, ένας κινητήρας διοχέτευε μονοξείδιο του άνθρακα και όλοι έπεφταν νεκροί.

Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας μέτρησε το χαμό 1.484 ανθρώπων».²³

2.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας από το 1945 έως σήμερα

Στην μεταπολεμική κοινότητα της Καβάλας απέμειναν μόνο 36 άτομα τα οποία επέστρεψαν από τα στρατόπεδα εργασίας ή από τα μέρη που είχαν κρυφτεί. Ανάμεσα σε αυτούς και ο Σαμπετάι Τσιμίνο ο οποίος εργαζόταν σε καταναγκαστικά έργα συντήρησης σιδηροδρομικού δικτύου. Ο Σαμπετάι, μαζί με άλλους 45 Εβραίους από διάφορα μέρη της Μακεδονίας σώθηκαν γιατί ο υπεύθυνος του στρατοπέδου δε δήλωσε την ύπαρξη τους. Κατά την επιστροφή του στη πόλη δήλωσε πως δεν είχε καταλάβει τι είχε συμβεί μέχρι τη στιγμή που πέρασε ένα ανοιχτό βαγόνι και μέσα είδε την οικογένειά του να του φωνάζει.

Ελάχιστα πράγματα σήμερα θυμίζουν την πολυάριθμη και ανθηρή εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Η κοινότητα έχει πάψει να υπάρχει από το 1980 μιας και τα μέλη της κατοικούν πλέον στην Θεσσαλονίκη.

«Ο Σαμπετάι Τσιμίνο το μοναδικό μέλος της εβραϊκής κοινότητας που απέμεινε στην πόλη. Φρόντιζε μόνος του τα ξεχασμένα μνήματα που σώζονταν στο εβραϊκό νεκροταφείο καθώς και το μνημείο του ολοκαυτώματος που υπάρχει εκεί από το 1954. Πέθανε το 2003.

Επί της οδού Παύλου Μελά, την οποία αποκαλούν Χάβρα οι κάτοικοι της Καβάλας, υπήρχαν κάποια ερείπια μέχρι και πριν από μερικά χρόνια. Το 2015, όμως ο δήμος της πόλης, μετά από σχετικό αίτημα, παραχώρησε τον συγκεκριμένο χώρο για

²³ Α. Ναρ, «Καβάλα, μια από τις ωραιότερες πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας», στο: *Χρονικά*, τχ. 122 (1992), σ. 20-21

την ανέγερση εβραϊκού μνημείου εις μνήμην των Καβαλιωτών Εβραίων που εξοντώθηκαν από τους Γερμανούς το 1943. Το μνημείο αυτό έχει ανεγερθεί στις καπναποθήκες όπου τους κρατούσαν οι Βούλγαροι πριν την μεταφορά τους στην Τρεμπλίνκα».²⁴

²⁴ Κ. Παπακοσμάς, «Οι Εβραίοι της Καβάλας», στην ιστοσελίδα: *ParatiritisNews*, 11.3.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.paratiritis-news.gr/istoria/oi-evraioi-tis-kavalas/>, ημερομηνία προσπέλασης 13.4.2021

Γ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι του Διδυμότειχου

3.1. Ιστορική αναδρομή

«Οι Εβραίοι εντοπίζονται στην περιοχή της Θράκης από τον 2ο αιώνα μ.Χ. . Στη Βυζαντινή περίοδο του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) δεν αναφέρεται κοινότητα στο Διδυμότειχο καθώς τότε υπήρχαν πολύ λίγοι Ρωμανιώτες Εβραίοι που δεν ήταν ικανός αριθμός για να αποτελέσουν κοινότητα. Είναι ιστορικά καταγεγραμμένο όμως ότι ο Μ. Κομνηνός επισκεπτόταν συχνά το Διδυμότειχο με την οικογένεια του και είχε οικογενειακό γιατρό έναν Ιουδαίο τον Σολομών. Οι αυτοκράτορες Κατακουζηνός και Ανδρόνικος Παλαιολόγος είχαν μεταφέρει τις οικογένειες τους στο Διδυμότειχο από το 1321. Ο αριθμός των Εβραίων την περίοδο εκείνη είχε αυξηθεί και είχε δημιουργηθεί μια εβραϊκή ελληνόφωνη-Ρωμανιώτικη κοινότητα».²⁵

Κατά τη διάρκεια των οθωμανικών χρόνων ο εβραϊκός πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται. Αυτό συνέβη διότι ο Μουράτ Α΄ έκανε πρωτεύουσα του κράτους του την γειτονική Αδριανούπολη. Ενισχύθηκε τότε ο εβραϊκός πληθυσμός με τον ερχομό Ούγγρων Εβραίων Ασκεναζίμ το 1376 και το 1394 με τον ερχομό Γάλλων Ασκεναζίμ. Επιπρόσθετα το 1470 ήρθαν και Εβραίοι εκ της Βαυαρίας. Τους Εβραίους Ασκεναζίμ απορρόφησαν οι Σεφαραντίμ Εβραίοι, και σχημάτισαν τη κοινότητα την «Demotica».

Τον 17ο και 18ο αιώνα, συνεχίστηκε η ύπαρξη της κοινότητας. Μειώθηκαν όμως τα μέλη της λόγω της οικονομικής ύφεσης. Έτσι έφτασαν να ζουν στην πόλη το 1830, περίπου τριάντα εβραϊκές οικογένειες. Στα μισά του 19ου αιώνα, που άρχισε η ανάπτυξη της πόλης, ο εβραϊκός πληθυσμός έφτασε να αριθμεί τα 500 άτομα. Τότε δημιουργήθηκε μια εβραϊκή κοινότητα που είχε ως κέντρο τη συναγωγή. Η συναγωγή χτίστηκε στη σημερινή οδό Κατσαντώνη και ήταν τετράγωνη με θόλο στην οροφή και σε σεφαραδίτικο ρυθμό. Τότε αρχίζει να εκπροσωπείται η κοινότητα και στο επαρχιακό συμβούλιο της περιοχής του Διδυμοτείχου. Αυτό αποτελούσε ένα σημαντικό θεσμό του Οθωμανικού κράτους και είχε εκπροσώπους από όλες τις θρησκευτικές ομάδες (Millet). Το 1897, η Alliance Israelite Universelle, ενισχύει οικονομικά την εκπαιδευτική διαδικασία.

²⁵ Ε. Σοβαράς, «Η Ισραηλιτική κοινότητα Διδυμοτείχου», στην ιστοσελίδα: *Kastropolites*, 27.8.2020, διαθέσιμο στο: <https://kastropolites.com/h-israilitikh-koinothta-didymoteichou/>, ημερομηνία προσπέλασης 25.3.2021

3.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμοτείχου από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

«Ο 20ός αιώνας βρίσκει την εβραϊκή κοινότητα να ευημερεί και να αναπτύσσεται. Αρκετοί Εβραίοι της κοινότητας είναι ευκατάστατοι και διαμένουν σε πολυτελή σπίτια. Ένα τέτοιο είναι και του Ραφαήλ Γεουδά Μπεχάρ. Εκεί είχε φιλοξενηθεί ο τσάρος της Βουλγαρίας Φερδινάνδος το 1913, ο βασιλιάς Αλέξανδρος το 1920 και πλήθος άλλων επίσημων επισκεπτών της πόλης.

Το 1920 η ενσωμάτωση του Διδυμοτείχου στην Ελλάδα, βοήθησε τόσο στην ανάπτυξη του όσο και στην αύξηση του πληθυσμού της εβραϊκής κοινότητας, η οποία αριθμούσε τότε 1.110 ψυχές.

Στο τέλος του 19ου αιώνα κτίστηκε στην οδό Κατσαντώνη η καινούρια συναγωγή. Για ένα διάστημα οι δυο συναγωγές λειτουργούσαν μαζί. Η νέα συναγωγή κτίστηκε στο ανατολικό άκρο της συνοικίας και ήταν σε σεφαραδίτικο ρυθμό δηλαδή τετράγωνη με θόλο στην οροφή. Το 1924 το κτίριο ανακατασκευάστηκε. Κτίστηκε και μια δεύτερη αίθουσα που τη χρησιμοποιούσαν για τις εκδηλώσεις της κοινότητας.

Το 1904 η Alliance αναλαμβάνει την λειτουργία της σχολής. Παρείχε εκπαίδευση σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα, στην γαλλική, στην εβραϊκή και στην τούρκικη γλώσσα η οποία αντικαταστάθηκε αργότερα από την ελληνική. Πρώτος διευθυντής της σχολής υπήρξε ο J. Barishac. Όλοι οι καθηγητές της ήταν εκπαιδευμένοι στο Παρίσι. Ο διευθυντής στα εγκαίνια της σχολής δήλωσε ότι χάρη στην Alliance, το επίπεδο γνώσεων του εβραϊκού πληθυσμού είχε ανεβεί σημαντικά. Το 1903 ανέλαβε διευθυντής ο Moise Francoπου. Δούλεψε σκληρά και κατάφερε να στείλει ένα μεγάλο αριθμό τελειόφοιτων στην Αδριανούπολη. Επίσης ήταν υπεύθυνος για την δημιουργία του οργανισμού που ονομαζόταν La Urmiga (το μυρμήγκι). Ο οργανισμός αυτός επένδυε τις οικονομίες των Εβραίων του Διδυμοτείχου σε ομόλογα του Παρισιού. Είχε 70 μέλη και κέρδισε τόκο 12% σε επένδυση 12.000 φράγκων ως το 1910. Το 1905 ο νέος διευθυντής Gueron σταμάτησε να ασχολείται με τον παραπάνω οργανισμό πράγμα που επηρέασε αρνητικά τις σχέσεις του με την κοινότητα. Γι' αυτό και ζητήθηκε η απομάκρυνση του. Το 1920 το εβραϊκό σχολείο της κοινότητας ήταν εξατάξιο και είχε 225 μαθητές. Πρόεδρος της κοινότητας ήταν ο Ραβίνος Ιωσήφ Πέσσαχ. Το 1930 ανέλαβε ο Γιακόβ Μαϊρ Αλκαμπές. Η συνεργασία με την Alliance τελείωσε άδοξα το 1924. Αυτό συνέβη διότι το σχολείο προώθησε τη διδασκαλία των εβραϊκών και των ελληνικών πρωτίστως και ελάχιστα των γαλλικών. Έτσι η Alliance αποσύρθηκε μαζί φυσικά με την οικονομική της βοήθεια. Στην περίοδο της δεύτερης βουλγαρικής

κατοχής 1915-19 το σχολείο αποκτά Βούλγαρους δασκάλους. Κάποιοι από αυτούς ήταν Εβραίοι. Μετά την ενσωμάτωση του Διδυμοτείχου στο Ελληνικό κράτος το 1920 επικράτησε η ελληνική γλώσσα στο σχολείο. Τελευταίος διευθυντής του σχολείου υπήρξε ο Νισήμ Αλκαλάι.

Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμοτείχου είχε ιδρύσει και αρκετές οργανώσεις-αδελφότητες. Κάποιες από αυτές ήταν το "Μπικούρ Χολίμ" που ιδρύθηκε το 1897 για να προσφέρει ιατρική περίθαλψη στους άπορους εβραίους. Επίσης η οργάνωση "Γκεμιλούτ Χασαδίμ" φρόντιζε για την ταφή των νεκρών. Η λέσχη κυριών βοηθούσε τους έχοντες ανάγκη.

Οι Εβραίοι είχαν την αποκλειστική πώληση, εξαγωγή κρέατος και δερμάτων. Χίλια κοπάδια βοδινών περίπου στέλνονταν κάθε χρόνο στην Κωνσταντινούπολη και στην Αλεξάνδρεια. Υπήρχαν ακόμα έμποροι αλεύρων, αλατιού, τυριών. Ήταν ιδιοκτήτες εμπορικών και βιοτεχνικών καταστημάτων αλλά και τεχνίτες. Τότε δημιουργήθηκε και ο Εβραϊκός Σύνδεσμος με πρόεδρο τον Βιτάλ Τζιβρέ. Η οικογένεια Τζιβρέ είχε ξεχωριστή θέση στην οικονομική και κοινοτική ζωή. Τα μέλη της ασχολούντο κυρίως με το εμπόριο μεταξιού».²⁶

3.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμοτείχου από το 1940 έως το 1945

Έως το 1940 ζούσαν στο Διδυμοτείχο περίπου 1.000 Εβραίοι. Οι Γερμανοί εισέβαλαν στην πόλη τον Απρίλιο του 1941. Κάποιοι Εβραίοι προλαβαίνουν να διαφύγουν σε συγγενικά σπίτια στη Τουρκία, ανάμεσά τους και ο Ραβίνος Αλκαμπές. Η πλειοψηφία όμως αυτών δυστυχώς διάλεξαν να παραμείνουν στον τόπο τους. Όσοι προσπάθησαν να πάνε στην Παλαιστίνη συνελήφθησαν και στάλθηκαν στα ελληνικά νησιά ακολουθώντας την μοίρα των υπολοίπων Ελληνοεβραίων. Στα δυο χρόνια που ακολούθησαν τα σπίτια των Εβραίων επιτάχθηκαν από τους Γερμανούς, μιας και το Διδυμοτείχο δε δόθηκε στους Βούλγαρους διότι συνόρευε με την Τουρκία και οι Γερμανοί ήθελαν να έχουν τον έλεγχο.

Στις 4 Μαΐου του 1943 η Γκεστάπο συνέλαβε τους 867 Εβραίους του Διδυμοτείχου. Μετά την έκδοση της διαταγής για σύλληψη των Εβραίων ο Μητροπολίτης Διδυμοτείχου και Ορεστιάδας, Ιωακείμ Σιγάλας παρακάλεσε τις γερμανικές αρχές να μην τους κακομεταχειριστούν. Κατά την ημέρα της μεταφοράς

²⁶ Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο Ελλάδος, «Ισραηλτική κοινότητα Διδυμοτείχου», στην ιστοσελίδα: Kiss, 11.3.2021, διαθέσιμο στο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=285&Itemid=115, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

τους δε από τη συναγωγή (όπου κρατούνταν), στο σιδηροδρομικό σταθμό (05/05/1943), ο Μητροπολίτης έτρεξε κοντά τους να τους ευχηθεί καλή τύχη. Οι Εβραίοι εκτοπίστηκαν μέσω Αλεξανδρούπολης στο στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου, το μεγαλύτερο κέντρο εξόντωσης θυμάτων του ναζισμού. Εκεί μεταφέρθηκαν στοιβαγμένοι σε βαγόνια για ζώα. Μόνο 33 από αυτούς κατάφεραν να επιζήσουν και να επιστρέψουν στο Διδυμότειχο.

3.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμότειχου από το 1945 έως σήμερα

Μεταπολεμικά η κοινότητα λειτούργησε με περίπου 50 άτομα. Το χρονικό διάστημα όμως από το 1956 έως το 1957 η πλειοψηφία έφυγε για την Αμερική και το Ισραήλ. Στις Αρχές του 1970 υπήρχαν ελάχιστα μέλη στην κοινότητα μέχρι που το 1985 δεν υπήρχε πλέον κανένας Εβραίος στο Διδυμότειχο. Έτσι το 1987 η κοινότητα διαλύθηκε και τυπικά.

«Την άλλοτε εβραϊκή παρουσία Διδυμότειχο σήμερα συντηρούν κάποιες ταμπέλες παλιών καταστημάτων, το κουκουλομάγαζο του Τζιβρέ και μερικά εγκαταλελειμμένα στην τύχη τους μνήματα.

Την άνοιξη του 2002 κατά τη διάρκεια του εορτασμού των Ελευθεριών του Διδυμότειχου, υπήρξε εκδήλωση προς τιμήν των αδικοχαμένων Εβραίων της πόλης. Κεντρικός ομιλητής ήταν ο Καθηγητής κ. Σταμάτης Γεωργούλης, ενώ την εκδήλωση έκλεισε η χορωδία της ισραηλίτικης κοινότητας Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια όλοι περπάτησαν έως το χώρο όπου υπήρχε η συναγωγή. Ο χώρος αυτός ονομάστηκε «Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων. Εκεί τοποθετήθηκε και ένα γλυπτό που παρουσιάζει τον πόνο των βασανισμένων και θυμίζει ότι κάποτε έζησαν εκεί κάποιοι δραστήριοι Εβραίοι πολίτες που δυστυχώς βρήκαν τραγικό τέλος».²⁷

²⁷ Μ. Μπίρκεναου, «Μητροπολίτης Διδυμοτείχου», στην ιστοσελίδα: *JewishMuseum*, 23.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.jewishmuseum.gr/mitropolitiss-didymoteichoy/>, ημερομηνία προσπέλασης 25.3.2021

Δ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Δράμας

4.1. Ιστορική αναδρομή

Το εβραϊκό στοιχείο στην Δράμα συναντάται από τις περιοδείες του Απόστολου Παύλου. Επίσης ο Ισπανός περιηγητής Βενιαμίν αναφέρει την ύπαρξη 140 οικογενειών τον 12^ο αιώνα. Το 1492 έρχονται Ισπανοεβραίοι από την Ιβηρία. Το 1529 επίσης ο εβραϊκός πληθυσμός ενισχύθηκε μετά την πτώση της Βουδαπέστης. Τότε ήρθαν αρκετοί Εβραίοι από την Ουγγαρία και εγκαταστάθηκαν στην πόλη. Τον 19^ο πληθαίνουν ακόμα περισσότερο οι Εβραίοι στην πόλη.

Στην επίσημη απογραφή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1883 υπήρχαν στην πόλη 58 Εβραίοι. Η κρίση που ακολούθησε έκανε πολλούς Εβραίους να μετακινηθούν στη Δράμα. Μετέπειτα όμως με την ανάπτυξη της πόλης κάποιοι επέστρεψαν. Η πόλη έφτασε να αριθμοί 380 Εβραίους.²⁸

4.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

Τον 20^ο αιώνα η πόλη είχε πλέον εξελιχτεί σε μεγάλο καπνοπαραγωγικό κέντρο της εποχής. Οι εταιρίες της Κομμέρσιαλ και του Χέρτσογκ που ήταν εβραϊκών συμφερόντων ήταν ο κυρίως λόγος αύξησης του εβραϊκού πληθυσμού μιας και πολλοί Εβραίοι έφτασαν στην πόλη με σκοπό την εύρεση εργασίας. Ιδιαίτερα αυξάνεται ο πληθυσμός μετά την μεγάλη πυρκαγιά στις Σέρρες το 1913 η οποία είχε ως αποτέλεσμα να καταστραφούν οικονομικά και να μείνουν άστεγα πολλά μέλη της κοινότητας των Σερρών. Η ανάπτυξη της πόλης όπως ήταν φυσικό έφερε και την ανάπτυξη της κοινότητας. Έτσι αυτή, το 1925 ήταν πλήρως οργανωμένη και διατηρούσε εκτός από τη συναγωγή, σχολείο καθώς και δύο νεκροταφεία.

«Οι εβραϊκές οικογένειες στην πόλη ήταν περίπου 300, με 1.200 μέλη. Δραστηριοποιούνταν στις παλιές τουρκικές συνοικίες, στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας και στο κέντρο της πόλης. Μετά το 1925 ιδρύονται στην πόλη οι πρώτες κοινές εμπορικές επιχειρήσεις Χριστιανών και Εβραίων, μαρτυρώντας τις άψογες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών των δύο θρησκευτικών ομάδων. Στην εποχή του μεσοπολέμου οι Εβραίοι κυριαρχούν στο καπνεμπόριο. Οι Εβραίοι μεγαλέμποροι

²⁸ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, «Ισραηλιτική Κοινότητα Δράμας», στην ιστοσελίδα: *Kiss*, 11.3.2016, διαθέσιμο στο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=286&Itemid=114, ημερομηνία προσπέλασης 29.3.2021

καπνού αποκτούν μεγάλη επιρροή σε όλη την Μακεδονία. Η παγκόσμια κρίση όμως του 1929 και η έλλειψη σωστού οικονομικού προγραμματισμού, φέρνει την παραγωγή κι εμπορία καπνού σε μεγάλη ύφεση. Η τιμή του καπνού πέφτει ξαφνικά πολύ. Η σοδιά μένει απούλητη γεμίζοντας τις αποθήκες. Έτσι τα δάνεια δεν μπορούν να αποπληρωθούν.

Τόσο ο οικονομικός μαρασμός όσο και οι εκδηλώσεις αντισημιτισμού των οπαδών της εθνικιστικής-ρατσιστικής ομάδας της ΕΕΕ, το 1931, οδηγούν τους Εβραίους της Δράμας στην μετακίνησή τους σε άλλες πόλεις. Έτσι ξεκινά η αποσύνθεση και ο μαρασμός της εβραϊκής κοινότητας». ²⁹

4.1.2 Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από το 1940 έως το 1945

Τόσο στη Δράμα όσο και στην Ανατολική Μακεδονία υπήρξαν εντολοδόχοι των Γερμανών οι Βούλγαροι. Στο τέλος του καλοκαιριού του 1942 στη Σόφια, έγινε η σύσταση της επιτροπής περί των εβραϊκών υποθέσεων με στόχο αυτής τον αφανισμό των Εβραίων στις περιοχές που αυτοί διοικούσαν. Αρχικά τους επέβαλαν μια σειρά μέτρων. Συγκεκριμένα τους ανάγκασαν να παραδώσουν τις περιουσίες τους καθώς και ότι πολύτιμο κατείχαν. Στη συνέχεια τους υποχρέωσαν να βάλουν το κίτρινο αστέρι και να κινούνται εντός της συνοικίας τους. Επίσης στράτευσαν τους νέους σε καταναγκαστική εργασία. «Υπεύθυνος για την εξόντωση των Εβραίων στην Δράμα ορίστηκε ο αρχηγός της βουλγαρικής αστυνομίας, Γκρούεφ. Αυτός ήταν που έδωσε την εντολή να τους συλλάβουν τα ξημερώματα της 4ης Μαρτίου 1943 και να τους οδηγήσουν στο δρόμο χωρίς γυρισμό.

Οι Εβραίοι της Δράμας φυλακίστηκαν στο κτίριο του μονοπωλίου καπνού. Από τους 592 Εβραίους πιάστηκαν οι 591. Εκεί έμειναν τρεις περίπου ημέρες. Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν με τρένο στην Σόφια και στο λιμάνι Λομ του Δούναβη και μετά με ποταμόπλοιο στη Βιέννη. Από εκεί ξεκινά το ταξίδι χωρίς επιστροφή με τρένο στον τελικό τους προορισμό τα κρεματόρια της Τρεμπλίνκα». ³⁰

4.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από το 1945 έως σήμερα

«Μόνον 39 Εβραίοι κατάφεραν να επιζήσουν του Ολοκαυτώματος. Αυτοί επέστρεψαν στη Δράμα το 1948. Η κοινότητα όμως δεν μπόρεσε να επαναλειτουργήσει και λίγο αργότερα διαλύθηκε. Σήμερα στην πόλη ζει μόνο ένας Εβραίος, ο Ιακώβ Κοέν,

²⁹ Β. Ριτζαλέος., «Η Δράμα και η περιοχή της: Ιστορία και Πολιτισμός» στα: *Πρακτικά της Δ' επιστημονικής συνάντησης του δήμου Δράμας «Η πολιτιστική κληρονομιά της πόλης μας»*, Δράμα 2002, σ. 291

³⁰ Κ. Χασιώτης, «Ο αφανισμός των Ισραηλιτών της Δράμας», στο: *Χρονικά*, τχ. 178 (2002), σ. 8

79 χρόνων, ο οποίος είναι και ο τελευταίος εν ζωή Εβραίος σε ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη.

Ο Ιακώβ Κοέν γεννήθηκε στην Καβάλα λίγο πριν η μητέρα του επιβιβαστεί σε μια βάρκα για να περάσει κρυφά στη Θεσσαλονίκη και να καταφύγει στον Βόλο. Όταν ο Αρχιραβίνος παππούς του κατάλαβε τις προθέσεις των Γερμανών, με τη βοήθεια του μητροπολίτη Ιωακείμ, πήρε τα μέλη της οικογένειάς του και αφού ειδοποίησε όλους τους ομόθρησκούς του να φύγουν, πήγε στο ορεινό χωριό Κεραμίδι. Όταν φτάνει το εβραϊκό Πάσχα ο Ιακώβ Κοέν πηγαίνει στη Θεσσαλονίκη όπου ζουν τα παιδιά του, για να γιορτάσει με τους ομοθρήσκους του και να ασκήσει στη συναγωγή τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Τις Παρασκευές, που αισθάνεται την ανάγκη να προσευχηθεί, ανοίγει ένα τετράδιο στο οποίο έχει γραμμένες εβραϊκές προσευχές, στα ελληνικά, μιας και ποτέ δεν έμαθε την εβραϊκή γλώσσα.

Το 1997 τοποθετήθηκε αναμνηστική μαρμάρινη πλάκα στις καπναποθήκες όπου το 1943 φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν οι Εβραίοι της πόλης. Το 1999 με τη συνεργασία του Δήμου Δράμας και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, ανεγέρθηκε στο Πάρκο Αγίας Βαρβάρας, Μνημείο Εβραίων Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος. Τα παραπάνω μαζί με τα χαλάσματα των τάφων του νεκροταφείου είναι τα μόνα που απέμειναν για να θυμίζουν το πέρασμα της μεγάλης και δραστήριας εβραϊκής κοινότητας που έζησε στη Δράμα». ³¹

³¹ Σ. Τζίμας, «Η προσωπική έρημος ενός Εβραίου», στην ιστοσελίδα: *Kathimerini*, 8.4.2017, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/904497/i-prosopiki-erimos-enos-evraioy/amp/>, ημερομηνία προσπέλασης 20.4.2021

Ε΄ Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης

5.1. Ιστορική αναδρομή

Η Αλεξανδρούπολη ιδρύθηκε μετά το 1850, ως ένα απλό ψαροχώρι με το όνομα Δεδέ–Αγάτς. Πήρε το όνομά της το 1920. Το 1869 η οθωμανική κυβέρνηση παραχωρεί την άδεια στον Γερμανοεβραίο επιχειρηματία Χίρς προκειμένου αυτός να κατασκευάσει σιδηροδρομική γραμμή για την ένωση της Θεσσαλονίκης με την Κωνσταντινούπολη και κατόπιν να την εκμεταλλευτεί.

Η σιδηροδρομική γραμμή βοηθάει πολύ στην ανάπτυξη της πόλης. Η πόλη αρχίζει να έχει μεγάλη εμπορική κίνηση και τον 19ο αιώνα έφτασε να γίνει το κέντρο των εμπορικών δραστηριοτήτων της Θράκης. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται και οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για παρουσία Εβραίων στην Αλεξανδρούπολη. Περί το 1888 οι Εβραίοι φτάνουν τους 180 και φτιάχνουν μια οργανωμένη κοινότητα.³²

5.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

Στην αυγή του 20ού αιώνα στην Αλεξανδρούπολη υπήρχαν 280 Εβραίοι σε σύνολο 4.926 κατοίκων, ενώ το 1920 ζούσαν 250 Εβραίοι σε σύνολο 6.800 κατοίκων. Η κοινότητα είχε συναγωγή και σχολείο με 30 περίπου μαθητές. Οι Εβραίοι ασχολούνταν με το εμπόριο δερμάτων, υφασμάτων, ενδυμάτων, καπνών, με ασφάλειες και με το γενικό εμπόριο. Υπήρχαν και αρκετοί που δούλευαν ως επιτηρητές της ένωσης των σιδηροδρόμων Θεσσαλονίκης–Κωνσταντινούπολης. Ανάμεσα στις λίστες των ονομάτων Αλεξανδρουπολιτών κατοίκων του παρελθόντος συναντώνται και τα εβραϊκής προέλευσης ονόματα «Ρεϊτάν», «Μουίς», «Ματαλών», «Γκερών», «Χάτεμ» και «Μπαλούλ». Μια ενδιαφέρουσα αναφορά στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας της περιοχής κάνει ο συγγραφέας Θ. Κρίτου: «Τα γνωστότερα μέλη της Εβραϊκής παροικίας, τα οποία εγκαταστάθηκαν στο Δεδέαγατς ήταν: Η οικογένεια Αβραάμ Χάτεμ και Υιού, καταστηματαρχών ανδρικών υφασμάτων, οι οικογένειες των αδελφών Ρεϊτάν Πέππο και Τζακ, καταστηματαρχών υαλικών και κρυστάλλινων ειδών. Ο Πέππο Ρεϊτάν ήταν από τους πιο κοσμικούς νέους της εποχής αυτής στην Αλεξανδρούπολη. Άριστος χορευτής και ευχάριστος στις συντροφίες του. Στις χορευτικές συγκεντρώσεις και στις επίσημες, χοροεσπερίδες, πρώτος άρχιζε τους χορούς και τελευταίος τελείωνε

³² E. Messinas–Ed. Gruber, *The Synagogues of Greece: A Study of synagogues in Macedonia and Thrace*, USA 2011, σ. 91

και πάντοτε διηύθυνε τις καντρίλιες και λανσιέδες. Επίσης οι οικογένειες Μπαλούλ Μιτράνι, Εμίλ Ματαλόν, Γκερόν Αμουλάφια, αργυραμοιβού, Ααρών Σιμσή, Αμαρατζή, Μπεχάρ και άλλων...».³³

Το 1888 η εβραϊκή κοινότητα κατασκευάζει το σχολείο της με την οικονομική στήριξη της Alliance Israelite Universalle, δίνοντας έτσι μόνο το 1/3 των χρημάτων που απαιτήθηκαν. Η κατασκευή του σχολείου ολοκληρώνεται περί το 1901.

«Η συναγωγή της πόλης κατασκευάστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα. Το κτίριο υπάρχει ακόμα στην οδό Μαζαράκη. Ακολουθούσε τον οθωμανικό τύπο κτισίματος. Το βήμα ήταν στο κέντρο του χώρου, ο γυναικωνίτης στην είσοδο και όλο το κτίσμα ήταν στο βάθος της αυλής, η οποία ήταν περιτειχισμένη με μαντρότοιχο. Οι εξωτερικοί τοίχοι είχαν κτιστεί με τούβλα, ενώ στο πάνω μέρος υπήρχε κεραμοσκεπή. Την διοίκηση της συναγωγής είχε ο Ραβίνος Σολομών Αζούζ. Το κοιμητήριο της κοινότητας βρισκόταν στα βορειοανατολικά της πόλης.

Το 1924 ιδρύθηκε το εβραϊκό κοινοτικό ιατρείο καθώς και ένας σύνδεσμος γυναικών. Επίσης το κοινοτικό συμβούλιο με πρόεδρο τον Ιακώβ Μπαζούλ. Το 1938 υπό το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά, η Ισραηλιτική κοινότητα απέκτησε πλήρη νομική οντότητα και είχε πρόεδρο τον Μ. Χατέμ».³⁴

5.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης από το 1940 έως το 1945

«Η Αλεξανδρούπολη έπεσε στα χέρια των Βούλγαρων το 1941. Αμέσως απαγόρευσαν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας και άρχισαν τις λεηλασίες. Οι Εβραίοι υποχρεώθηκαν να υποστούν και όλα τα αντισημιτικά μέτρα. Τον Φλεβάρη του 1943 ο Μπέλεφ με τον Γιαροσλάβ Καλίτσιν και τον Ιλία Ντομπρέφσκι, επιθεωρητές της ΚΕΒ επισκέφθηκαν τα κατεχόμενα ελληνικά εδάφη. Στις 24/2/1943 έφτασαν και στην Αλεξανδρούπολη, όπου ο Ντομπρέφσκι έμεινε εκεί για να οργανώσει τον αφανισμό των Εβραίων».³⁵

Στις 3 Μαρτίου του 1943 εφάρμοσαν οι Γερμανοί τη συμφωνία της 22 Φεβρουαρίου του 1943, που αφορούσε στον εκτοπισμό 20.000 Εβραίων από την Αλεξανδρούπολη, τις Σέρρες, την Καβάλα, τη Δράμα, την Ξάνθη και την Κομοτηνή. Έτσι όταν άρχισε να βραδιάζει σε κάθε εβραϊκή πόρτα τοποθετήθηκε ένας Βούλγαρος

³³ Θ. Κρίτου, *Αλεξανδρούπολη, η εκατόχρονη ιστορία της 1878-1978*, Αλεξανδρούπολη 1995, σ. 19

³⁴ Θρ. Παπαστρατής, «Ιστορία των εβραίων της Αλεξανδρούπολης», στο: *Χρονικά*, τχ. 250 (2018), σ. 17

³⁵ Θ. Ορδουμποζάνης, «Η ισραηλιτική κοινότητα της Αλεξανδρούπολης», στην ιστοσελίδα: *OrdoumpozanisTeo*, 10.4.2021, διαθέσιμο στο: https://ordoumpozanis-teo.blogspot.com/2010/11/blog-post_29.html?m=1, ημερομηνία προσπέλασης 29.11.2010

στρατιώτης. Τα δρομάκια της συνοικίας ήταν φωταγωγημένα ώστε κανείς να μη γλιτώσει εκμεταλλευόμενος την μη ύπαρξη φωτός. Πυροβόλα δε, υπήρχαν σε πολλά σημεία της γειτονιάς. Γύρω στις 12 το βράδυ φωνές αναστάτωσαν τους Εβραίους. Τους έλεγαν να ετοιμαστούν σε δέκα πέντε λεπτά. Επικεφαλής της οργανωμένης αυτής κίνησης για την σύλληψη των Εβραίων, ήταν ο «Αλεξάντερ Ποπ Στεφάνοφ», τότε αστυνομικός διευθυντής της Αλεξανδρούπολης. Συνελήφθησαν 42 άτομα και άλλα 3 από τη Σαμοθράκη. Οι δυο από αυτούς αφέθηκαν ελεύθεροι γιατί βρέθηκε ότι ήταν υπήκοοι άλλων χωρών. Εκτοπίστηκαν μόνο οι 44 Εβραίοι. Οι υπόλοιποι περίπου 100 που υπήρχαν στην πόλη κατά τη διάρκεια του μεσοπόλεμου έφυγαν όταν εισήλθαν τα βουλγαρικά στρατεύματα.

5.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης από το 1945 έως σήμερα

«Κατά την απογραφή του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος στη βόρεια Ελλάδα που πραγματοποιήθηκε το 1945, αναφέρεται ότι μόνο 4 Εβραίοι της πόλης κατάφεραν να επιζήσουν από το ολοκαύτωμα. Η τελευταία οικογένεια Εβραίων, ήταν αυτή των αδελφών Ρεϊτάν. Οι αδερφοί Ρεϊτάν διατηρούσαν υαλοπωλείο στην Αλεξανδρούπολη στην κεντρική λεωφόρο για πολλά χρόνια. Εγκατέλειψαν όμως την πόλη στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα αναζητώντας μια καλύτερη τύχη.

Σήμερα δεν υπάρχει κανένας Εβραίος στην Αλεξανδρούπολη. Η συναγωγή που βρισκόταν στη σημερινή οδό Μαζαράκη, μετά τη διάλυση της Κοινότητας, χρησιμοποιήθηκε ως Χριστιανική Εστία. Τα μόνα που θυμίζουν την εβραϊκή παρουσία, είναι 2-3 κατεστραμμένοι τάφοι και ένα μνημείο. Το μνημείο αυτό δημιουργήθηκε στις 3 Μαρτίου του 2019 σε συνεργασία της Ιεράς Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως και του Δήμου Αλεξανδρουπόλεως και βρίσκεται δίπλα στο μνημείο των Ρώσων στρατιωτών. Στα εγκαίνια παρέστη η πρέσβης του Ισραήλ στην Ελλάδα, κα Ιρίτ Μπεν-Άμπα Βιτάλε, ο Γενικός Γραμματέας του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Βίκτωρ Ελιέζερ, Εβραίοι πανεπιστημιακοί καθηγητές, καθώς και μία οικογένεια αποτελούμενη από 5 αδέρφια που έφεραν το επώνυμο Ρεϊτάν, απόγονοι ενός εκ των διασωθέντων Εβραίων του Ολοκαυτώματος».³⁶

³⁶ Ι. Μ. Αλεξανδρουπόλεως, «Αποκαλυπτήρια μνημείου για το Ολοκαύτωμα των εβραίων Αλεξανδρουπολιτών», στην ιστοσελίδα: *OrthodoxiaNewsAgency*, 4.3.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.orthodoxianewsagency.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

ΣΤ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι του Σουφλίου

6.1. Ιστορική αναδρομή

Το Σουφλί ήταν αρχικά ένας οικισμός που δημιουργήθηκε γύρω στον 16ο αιώνα στον Έβρο. Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα εξελίσσεται σε ένα σημαντικό σηροτροφικό κέντρο καθώς και σε μεγάλο εμπορικό αλλά και βιοτεχνικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Η ανάπτυξή του αυτή συνδέεται άρρηκτα με την εμφάνιση του εβραϊκού στοιχείου. Άλλωστε οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι γνωστό ότι ασχολούνταν παραδοσιακά με την παραγωγή υφασμάτων με ιδιαίτερη επιτυχία. Τόσο η παρουσία του εβραϊκού στοιχείου στην περιοχή όσο και η επιτυχημένη ενασχόλησή του με τη σηροτροφία και το εμπόριο επισημαίνεται από μια παλιά Σουφλιώτισσα: «Ας μη ξεχνάμε ότι χάρη στο εβραϊκό δαιμόνιο, το Σουφλί υπήρξε στο παρελθόν βιομηχανικό κέντρο παραγωγής και επεξεργασίας μεταξιού».³⁷

Κοντά στο Σουφλί βρίσκονται και δυο πόλεις, που τα χρόνια αυτά, γνώρισαν επίσης ιδιαίτερη ανάπτυξη, το Διδυμότειχο και η Αδριανούπολη. Στις πόλεις αυτές κατοικούσαν πολυάριθμες και ισχυρές εβραϊκές κοινότητες. Από αυτές τις κοινότητες προέρχονται και οι Εβραίοι που δραστηριοποιήθηκαν στο Σουφλί.³⁸

6.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα του Σουφλίου από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940.

«Τον 20ό αιώνα, το 1903, οι εβραϊκής καταγωγής αδελφοί Αζαριά, ιδρύουν στο Σουφλί το πρώτο μεταξουργείο. Στους Αζαριά ανήκε και το μεταξουργείο στην Αδριανούπολη που φτιάχτηκε το 1865. Το μεταξουργείο τους στο Σουφλί διέθετε 80 χειροκίνητες λεκάνες ενώ εκεί δούλευαν περίπου 150 εργάτες.

Το 1920 οι επίσης εβραϊκής καταγωγής αδερφοί Μποχώρ και Ελιέζερ Τζιβρέθα αποκτήσουν το εργοστάσιο μεταξουργίας «Ceriaño». Αρχικά ασχολούνται με το εμπόριο κουκουλιών. Εκσυγχρονίζουν το εργοστάσιο που αγόρασαν προσθέτοντας 54 χειροκίνητες μηχανές. Οι εργάτες έφτασαν 500 στον αριθμό. Οι 470 ήταν γυναίκες. Οι συνθήκες εργασίας ήταν σκληρές. Οι εργάτες ήταν αναγκασμένοι να δουλεύουν δέκα ώρες τις καθημερινές και οκτώ το Σάββατο. Το μεροκάματο ήταν για τις γυναίκες 18-35 δραχμές, ενώ για τους άνδρες 40-50 δραχμές αναλόγως τη θέση εργασίας. Συνέπεια των άσχημων συνθηκών ζωής και της επιβλαβούς για την υγεία αυτής εργασίας ήταν

³⁷ Ρ. Δανή, «Οι συμπολίτες Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης» στο: *Ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης*, τχ. 36 (2010), σ. 37

³⁸ Μ. Ρηγίνος, *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, Αθήνα 1992, σ. 18

η αύξηση της φυματίωσης, αρρώστιας που αποτέλεσε μάστιγα της εποχής, ανάμεσα στις εργάτριες. Οι περισσότερες από τις εργάτριες αυτές ήταν στην ηλικία 11 έως 16 ετών».³⁹

«Οι επιχειρήσεις των Τζιβρέ αναπτύσσονται, και αυτοί νοικιάζουν το μεταξουργείο των Πάππο και Αζαριά. Λειτουργούν το 1927, το πρώτο τους υφαντήριο. Αυτό διέθετε 16 ιστούς. Αργότερα πρόσθεσαν και 8 ακόμα. Συνεχίζουν την επιχειρηματική τους ανάπτυξη και το 1930 εκμισθώνουν και το μεταξουργείο του Π. Χατζησάββα. Καταφέρνουν έτσι να ελέγχουν όλο τον κλάδο της μεταξουργίας στο Σουφλί. Την εποχή εκείνη τα μεταξωτά υφάσματα των αδερφών Τζιβρέ πωλούνταν σε καταστήματα της Αθήνας και της Λυών.

Οι αδερφοί Τζιβρέ, το 1933 άλλαξαν το νομικό πλαίσιο της εταιρεία τους και την έκαναν ανώνυμη εταιρεία. Η αλλαγή αυτή, αν και ήταν αυτονόητο δικαίωμα τους, έφερε μεγάλη αναστάτωση στην περιοχή. Ο Δήμος Σουφλίου επειδή τα έσοδά του από το δημοτικό φόρο και τα ενοίκια θα μειωνόντουσαν σημαντικά, τους κατηγορήσε ψευδώς πως σκοπεύουν να εισάγουν κουκούλια κάτι το οποίο θα αποτελούσε μεγάλη πληγή για την τοπική οικονομία.

Αποτέλεσμα της γρήγορης οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής ήταν επίσης και η άνθιση της τοκογλυφίας. Όμως κανένας Εβραίος σύμφωνα με τις μαρτυρίες δεν συμμετείχε στις διαδικασίες αυτές.

Από τους επαγγελματικούς οδηγούς που εκδόθηκαν την εποχή αυτή, βλέπουμε ότι οι Εβραίοι του Σουφλίου δεν ασχολήθηκαν μόνο με τη μεταξουργία αλλά και με πλήθος άλλων επαγγελμάτων όπως έμποροι τυροκομικών ειδών, αυγών, αργυραμοιβοί κτλ.

Για να σχηματιστεί σε μια πόλη Ισραηλιτική Κοινότητα σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία έπρεπε να κατοικούν εκεί είκοσι τουλάχιστον εβραϊκές οικογένειες. Έτσι στο Σουφλί δεν υπήρξε ποτέ Ισραηλιτική Κοινότητα και συνεπώς ούτε συναγωγή, κοιμητήριο και εβραϊκό σχολείο. Στις μεγάλες γιορτές πήγαιναν στο διπλανό Διδυμότειχο όπου υπήρχε συναγωγή. Τα παιδιά πήγαιναν στα σχολεία της πόλης».⁴⁰

³⁹Μ. Ρηγίνος, *ό. π.*, σ. 36

⁴⁰Θρ. Παπαστρατής, *Οι Εβραίοι του Διδυμοτείχου*, Αθήνα 2001, σ. 28

6.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Σουφλίου από το 1940 έως το 1945

Στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα εργοστάσια των αδερφών Τζιβρέ κλείνουν. Οι Γερμανοί άλλωστε είχαν ως αρχικό στόχο τη διάλυση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι διακόπτεται η λειτουργία τους το 1941 και οι Γερμανοί κατάσχεσαν ότι βρήκαν μέσα στο εργοστάσιο.

Αξίζει να σημειωθεί πως οι κάτοικοι του Σουφλίου υποδέχτηκαν τους Γερμανούς με πανηγυρισμούς.

Σύμφωνα με μαρτυρίες στο Σουφλί υπήρξε ο φιλέλληνας Γερμανός διοικητής, Γλαρχος Φον Κλάιστ, ο οποίος δε φέρθηκε σκληρά στους Σουφλιώτες. Επίσης υπήρξε μικρή γερμανική δύναμη στην περιοχή η οποία φυσικά έφτανε για τη σύλληψη των Εβραίων τη περιοχής, μιας και η μοίρα τους ήταν προδιαγεγραμμένη.⁴¹

Η αρχή του τέλους έγινε στις 3 Μαΐου του 1943 όταν έφτασε στο Διδυμότειχο η επιτροπή εβραϊκών υποθέσεων προκειμένου να συλλάβει τους Έλληνες Εβραίους της περιοχής. «Το απόγευμα της 4ης Μαΐου μεταφέρονται με αυτοκίνητα οι Εβραίοι της Ορεστιάδας και οι 32 Εβραίοι του Σουφλίου στο Διδυμότειχο και φυλακίζονται στη Συναγωγή μαζί με τους Εβραίους της εκεί περιοχής. Στις 8 Μαΐου του 1943, στις 11 το πρωί μια μακρά φάλαγγα ξεκινά από τη συναγωγή του Διδυμοτείχου με κατεύθυνση το σιδηροδρομικό σταθμό. Εκεί οι όμηροι Εβραίοι στοιβάζονται ανά 80 άτομα σε βαγόνια μεταφοράς ζώων. Η αμαξοστοιχία φτάνει στη Θεσσαλονίκη το πρωί της 9ης Μαΐου του 1943. Ύστερα από σύντομη παραμονή στο γκέτο του Συνοικισμού Χίρς, την επομένη ημέρα, φορτώνονται σε εμπορικά βαγόνια και κατευθύνονται στην Πολωνία. Επρόκειτο για τη 17η αποστολή με Έλληνες Εβραίους. Αποτελείτο από 4.500 άτομα περίπου και ήταν η μεγαλύτερη αποστολή Ελλήνων Εβραίων ομήρων στην Πολωνία.

Στις 16 Μαΐου του 1943 τα τρένα φτάνουν στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Αμέσως όπως συνηθιζόταν ακολουθεί διαλογή και οι νέοι και υγιείς άνδρες και γυναίκες χωρίς παιδιά πάνε στο στρατόπεδο για καταναγκαστικά έργα, προκειμένου να εξοντωθούν σταδιακά από τους Γερμανούς, από τις άθλιες συνθήκες ζωής και την κακομεταχείριση. Οι υπόλοιποι που αποτελούσαν περίπου τα ¾ του συνόλου, οδηγούνται στους θαλάμους αερίων όπου θανατώνονται αμέσως.

Από τη 17η αποστολή, όπου επέβαιναν οι Εβραίοι του Σουφλίου, θα επιβιώσουν περίπου 20 άτομα, χωρίς να διευκρινίζεται αν κάποιος από αυτούς

⁴¹Μ. Πατέλης, *Σουφλίου Εγκώμιον*, Ξάνθη 2000, σ. 17

καταγόταν από το Σουφλί. Οι πηγές δεν αναγράφουν τα ονόματα των 32 Σουφλιωτών Εβραίων συνεπώς δεν μπορεί να ερευνηθεί αν κάποιος ανήκει στους επιζώντες. Αυτό συνέβη διότι στο Σουφλί δεν λειτουργούσε τακτική Ισραηλιτική Κοινότητα». ⁴²

Το 1949, οι αδερφοί Τζιβρέ που ήταν καταγεγραμμένοι στον τόπο καταγωγής τους το Διδυμότειχο και δεν εξοντώθηκαν όπως η πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού, νοίκιασαν εκ νέου το μεταξουργείο Χατζησάββα και το ξαναλειτούργησαν.

6.2. Η εβραϊκή κοινότητα του Σουφλίου από το 1945 έως σήμερα

«Το 1963 το εργοστάσιο των αδερφών Τζιβρέ κλείνει, μιας ο κόσμος αρχίζει να δείχνει προτίμηση στα φτηνά συνθετικά προϊόντα. Η οικογένεια Τζιβρέ διέθετε όμως παράλληλα στην Αθήνα μια μονάδα παραγωγής και βαφής μεταξωτών υφασμάτων, που τροφοδοτούσε όλη την ελληνική αγορά και κυρίως γνωστούς οίκους υψηλής ραπτικής. Η Υφαντουργία Νίκαιας Α.Ε. όπως λέγεται λειτουργεί έως σήμερα. Πλέον όμως έχει διακόψει τη λειτουργία του εργοστασίου. Το μετάξι το εισάγει από τη Γαλλία, την Ιταλία, την Κίνα και την Ινδία. Το άλλοτε πρατήριο του εργοστασίου, στην οδό Αγίας Φιλοθέης στην Αθήνα, λειτουργεί ως κατάστημα λιανικής και χονδρικής.» ⁴³

Σήμερα δεν ζει κανένας Εβραίος στο Σουφλί και τίποτα πλέον δε μαρτυρά την άλλοτε εβραϊκή παρουσία, εκτός από το μεταξουργείο της οικογένειας Τζιβρέ που είναι πλέον εγκαταλελειμμένο και ερειπωμένο. Όλοι ξέρουν όμως ότι οι Εβραίοι βοήθησαν σημαντικά στην ανάπτυξη του Σουφλίου και στον χαρακτηρισμό του ως «κέντρο μεταξιοῦ».

⁴² S. Bowman, *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, California 2009, σ. 9

⁴³ Α. Σαλαμπάση, «Τα υφασματάδικα έχουν ζωή», στην: *Η Καθημερινή*, αρ. φ. 1394, 19.12.2010, σ. 62

Ζ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Νέας Ορεστιάδας

7.1. Ιστορική αναδρομή

«Η Νέα Ορεστιάδα ιδρύθηκε το 1923. Οι πρώτοι της κάτοικοι ήταν πρόσφυγες ελληνικής καταγωγής προερχόμενοι από την Αδριανούπολη. Μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης η Ανδριανούπολη ήταν πλέον στα τουρκικά εδάφη. Το Καραγάτς όμως εξακολούθησε να είναι στην Ελλάδα. Έτσι αρκετοί κάτοικοι της Αδριανούπολης λόγω της κοντινής τους απόστασης πήγαν να μείνουν εκεί. Οι Ισραηλίτες το 1913 ίδρυσαν την Ισραηλιτική Κοινότητα Καραγάτς. Η Κοινότητα είχε 60 εβραϊκές οικογένειες. Υπήρχε μάλιστα και ένα εβραϊκό σχολείο, μία συναγωγή και ένα εβραϊκό νεκροταφείο, τα οποία ανήκαν στα περιουσιακά στοιχεία της κοινότητας.

Το Καραγάτς τελικά όμως προσαρτήστηκε και αυτό στα τουρκικά εδάφη, στις 15 Σεπτεμβρίου 1923. Έτσι δημιουργήθηκε μια καινούρια πόλη σε ελληνικό έδαφος, 17 χιλιόμετρα νοτιότερα. Μόνο 20 εβραϊκές οικογένειες παρέμειναν στο Καραγάτς. Οι άλλες πήγαν σε διάφορες πόλεις του νομού Έβρου.

Στις 12 Αυγούστου 1923, ιδρύθηκε η Νέα Ορεστιάς όπου εγκαταστάθηκαν και αρκετές εβραϊκές οικογένειες». ⁴⁴

7.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

«Σε αντίθεση με αρκετούς Καραγατσιανούς Χριστιανούς που θεωρούσαν ότι δε θα αναπτυχθεί η Νέα Ορεστιάδα, πολυάριθμοι Εβραίοι από το Καραγάτς πίστεψαν σε αυτή και επέλεξαν να εγκατασταθούν στη νέα τους πατρίδα. Αυτό έγινε γιατί όταν έφυγαν οι Έλληνες άδειασε το Καραγάτς. Άλλος ένας σημαντικός λόγος ήταν ότι κατά την παραμονή τους εκεί οι Εβραίοι είχαν ιδιαίτερα καλές σχέσεις με τους Έλληνες κατοίκους και φοβήθηκαν ότι οι Τούρκοι θα δημιουργούσαν εντάσεις.

Από την αρχή όμως της εγκατάστασης των Εβραίων στην πόλη ξεκίνησαν αντιδράσεις τόσο από πολιτικούς όσο όμως και από τους κατοίκους που ήθελαν να τους διώξουν και να εμποδίσουν την δημιουργία εβραϊκής κοινότητας. Χρησιμοποίησαν τη δικαιολογία ότι η πόλη βρίσκεται σε «ευαίσθητη περιοχή», λόγο της γειτνιάσής της με τα τουρκικά σύνορα. Η αντίδραση αυτή βέβαια οφειλόταν στον εμπορικό ανταγωνισμό. Ο νομάρχης Έβρου Μ. Καλογερόπουλος, τάχθηκε κατά της παραμονής

⁴⁴ Δ. Κιηγιά-Γ. Ρυζιώτη, *Αδριανούπολη-Καραγατς-Νέα Ορεστιάδα. Μία πόλη*, Νέα Ορεστιάδα 2010, σ. 6

των Εβραίων στην περιοχή και τους εκδίωξε σκληρά. Στις επιστολές του προς το υπουργείο εσωτερικών ανέφερε πως «πρέπει πάσα θυσία να μην επιτραπεί η δημιουργία ξένων μειονοτήτων παρά τα σύνορα και δη Ισραηλιτικών τοιούτων». Ζήτησε να τους δοθεί αυστηρό περιθώριο πέντε ημερών προκειμένου να προσκομίσουν όλες οι εβραϊκές οικογένειες της Νέας Ορεστιάδας έγγραφα ελληνικής υπηκοότητας. Τότε ο δήμαρχος δεν τους έδωσε τα έγγραφα και επιπρόσθετα σταμάτησε τις εργασίες για την κατασκευή της συναγωγής, η οποία ήταν ημιτελής. Οι Εβραίοι απευθύνθηκαν στον γενικό διοικητή Θεσσαλονίκης τονίζοντας ότι κατείχαν την ελληνική υπηκοότητα από το 1920 και ότι εγκατέλειψαν το Καραγάτς για να εγκατασταθούν στην Νέα Ορεστιάδα μετά την προτροπή του γενικού διοικητή Δάσιου. Τότε αυτός διέταξε «περί μη απομακρύνσεως εξ Ορεστιάδος των εκεί συγκεντρωμένων εκ Τουρκίας και Βουλγαρίας Ισραηλιτών».

Ο νομάρχης στη συνέχεια, πιεζόμενος όπως δήλωσε από τον τοπικό πληθυσμό, συνέχισε την προσπάθειά του για εκτοπισμό των Εβραίων από την πόλη, θέτοντας λόγους εθνικής ασφάλειας. Στην ιδιαίτερα καυστική επιστολή του μάλιστα εναντίων των Εβραίων, την οποία και έστειλε στον πρόεδρο της επιτροπής ασφαλείας, συμπεριέλαβε μυστική επιστολή γραμμένη από τον ταγματάρχη Παπανικολάου, που έγραφε ότι οι Εβραίοι έδιναν πληροφορίες τόσο στους Τούρκους όσο και στους Βούλγαρους για τις κινήσεις των ελληνικών στρατευμάτων.

Ωστόσο η αιτία αυτής της στάσης του ντόπιου πληθυσμού ήταν η χορήγηση οικοπέδων από το ταμείο στεγασέως στους Εβραίους καθώς και το ότι οι Ισραηλίτες διέθεταν μεγαλύτερα χρηματικά κεφάλαια και έτσι είχαν καταφέρει να ηγούνται της εμπορικής δραστηριότητας της πόλης. Πολλές αντιδράσεις από Έλληνες εμπόρους είχε φέρει και η ανέγερση του εργοστασίου του Σαμουήλ Βεντούρα, ο οποίος ήταν εβραϊκής καταγωγής. Την όλη κατάσταση φυσικά εκμεταλλεύτηκε για προσωπικό του όφελος και ο νομάρχης Καλογερόπουλος εκφράζοντας τη λαϊκή δυσαρέσκεια, μιας και ο ίδιος υπήρξε ανεπιθύμητος στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης. Η συμπεριφορά του αυτή δεν ήταν τίποτα παραπάνω από μια προσπάθεια εύρεσης ψηφοφόρων για την παραμονή του στην εξουσία. Έτσι βρήκε έναν εύκολο στόχο. Τους ελάχιστους Εβραίους της περιοχής, μόλις 17 οικογένειες σε σύνολο 11.439 κατοίκων.

Το γεγονός ότι η εβραϊκή κοινότητα της πόλης συνεχώς μεγάλωνε και αναπτυσσόταν μαρτυρά ότι ο αντισημιτισμός δε βρήκε τόπο.

Τα παιδιά τους τον πρώτο καιρό πήγαιναν στο εβραϊκό σχολείο του Διδυμοτείχου. Τα επόμενα όμως χρόνια αποφάσισαν να φοιτήσουν στα σχολεία της

πόλης τους. Και συγκεκριμένα στο 1ο και 2ο διότι ήταν κοντά στις οικίες τους. Στο χρονικό διάστημα από το 1930 έως το 1943 στα δημοτικά σχολεία της πόλης φοίτησαν 75 μαθητές εβραϊκής καταγωγής. Στην πλειοψηφία τους ήταν καλοί μαθητές με άριστη συμπεριφορά και καλούς τρόπους». ⁴⁵

Ποικίλες ασχολίες παρατηρούμε ότι είχαν οι Εβραίοι της περιοχής. Πολλοί ήταν πλανόδιοι μικροπωλητές, υπήρχε ένας ράφτης, ένας μεσίτης, ποτοποιοί, έμποροι, σανδαλοποιοί, φανοποιοί, τσαρουχάδες, έμποροι υφασμάτων, αλεύρων, κουκουλιών, υαλικών και ψιλικών.

Όσον αφορά στην κοινωνική τους δραστηριότητα, είχαν άριστες-φιλικές σχέσεις με τους υπόλοιπους κατοίκους του Διδυμοτείχου. Οι άντρες καλούνταν στον ελληνικό στρατό και έκαναν κανονικά τη θητεία τους σαν Έλληνες πολίτες. Παντρεύονταν με άτομα της ίδιας θρησκείας από διάφορες ισραηλιτικές κοινότητες των γύρω περιοχών. Στο παράρτημα του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων που λειτουργούσε στην πόλη αναφέρονται ως πρόσκοποι και τα εβραϊκά ονόματα των Ζακ Ταράντο και Ισαΐα Κάλβο. ⁴⁶

7.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας από το 1940 έως το 1945

Όταν άρχισε ο πόλεμος πολλοί κάτοικοι της περιοχής με ημερομηνίες γέννησης από το 1917 έως το 1941 κλήθηκαν να πολεμήσουν για να ελευθερώσουν την πατρίδα τους. Πολέμησαν γενναία και αρκετοί σκοτώθηκαν. Ανάμεσά τους υπήρξαν και πολλοί Εβραίοι.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου η Νέα Ορεστιάδα βρισκόταν σε γερμανική κατοχή. Τα γερμανικά στρατεύματα όμως δεν δημιουργούσαν στους κατοίκους προβλήματα. Η σύνθεσή τους ήταν από μεγάλης ηλικίας στρατιώτες καθώς η Νέα Ορεστιάδα γειτνιάζε με την Τουρκία με την οποία είχαν συμφωνήσει την παρουσία μικρού αριθμού στρατευμάτων. Έτσι οι Εβραίοι δεν αντιμετώπισαν τα προβλήματα που υπήρχαν σε άλλες περιοχές και η ζωή των κατοίκων ήταν σχεδόν φυσιολογική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι οι Εβραίοι της Νέας Ορεστιάδας δεν αναγκάστηκαν να φορέσουν το κίτρινο αστέρι, όπως έκαναν οι ομόθρησκοί τους στην υπόλοιπη βόρεια Ελλάδα.

Το Μάρτιο του 1943 έφτασαν ψίθυροι στην πόλη για απελάσεις Εβραίων από την Θεσσαλονίκη και δημιουργήθηκε μεγάλη ανησυχία στα μέλη της κοινότητας.

⁴⁵ Χ. Τσονίδης, *Η Ορεστιάδα μας*, Ορεστιάδα 1980, σ. 17-18

⁴⁶ Ρ. Φρεζής, «Η Ισραηλιτική κοινότητα Νέας Ορεστιάδας», στο: *Χρονικά*, τχ. 171 (2001), σ. 12

Ταυτόχρονα καταγράφηκαν και όλοι οι Εβραίοι κάτοικοι στα ληξιάρια του γερμανικού στρατού. Η επιτροπή εβραϊκών υποθέσεων αποβιβάστηκε στο Διδυμότειχο στις 3 Μαΐου 1943 μεταφέροντας την εντολή σύλληψης. Την επομένη μέρα στις 4 Μαΐου όλοι οι Εβραίοι άνδρες καλέστηκαν στη Συναγωγή, δέχον για να τους γίνει μια σημαντική αναγγελία. Όταν έφτασαν όλοι, συνελήφθησαν. Το ίδιο συνέβη και με τις γυναίκες καθώς και τα παιδιά. Μετά από μερικές ώρες την ίδια ημέρα μεταφέρθηκαν με φορτηγά στη Συναγωγή του Διδυμοτείχου. Εκεί τους φόρεσαν το άστρο του Δαβίδ και τους άφησαν να ετοιμάσουν μια ελαφριά αποσκευή, με μέγιστο βάρος τα 20 κιλά. Οι αιχμάλωτοι ήταν 197.

Όσο για τους κατοίκους της Νέας Ορεστιάδας προσπάθησαν να βοηθήσουν τους συλληφθέντες με όποιον τρόπο μπορούσαν πηγαίνοντας τους ζεστά είδη ρουχισμού και φαγητά φοβήθηκαν όμως να τους κρύψουν μιας και είχαν καταγραφεί και σκέφτηκαν ότι μπορεί να υπάρξουν αντίποινα.

Στις 8 Μαΐου του 1943 μεταφέρθηκαν πεζοί στο σιδηροδρομικό σταθμό. Στη συνέχεια επιβιβάστηκαν 80 άτομα σε κάθε βαγόνι. Τα βαγόνια αυτά είχαν κατασκευαστεί για μεταφορά ζώων. Στη Θεσσαλονίκη φτάνουν τα ξημερώματα της Κυριακής στις 9 Μαΐου 1943. Αφού παρέμειναν για ένα διάστημα στο γκέτο του Χιρς, φορτώνονται εκ νέου σε εμπορικά πάλι βαγόνια και ξεκινούν το φρικιαστικό ταξίδι προς το στρατόπεδο συγκέντρωσης Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Οι περισσότεροι από τους όμηρους θανατώθηκαν λίγη ώρα αφότου αποβιβάστηκαν στους θαλάμους αερίων. Οι υπόλοιποι πέθαναν από τις κακουχίες και την κακομεταχείριση.

Κατόρθωσαν να επιβιώσουν μόνο 3. Πρόκειται για τους Χαΐμ Κάλβο, Μουρδόν Μοδιάνο και Αλβέρτο Μουσκατέλ.

7.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας από το 1945 έως σήμερα

«Μετά το τέλος του πολέμου οι επιζώντες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ορεστιάδας επέστρεψαν στην πόλη τους. Κανείς τους δεν ξαναγύρισε όμως για να μείνει. Ο Αλβέρτος Μουσκατέλ πήγε μόνιμα στην Αθήνα. Ο Χαΐμ Κάλβο αρχικά άνοιξε επιχείρηση στο Διδυμότειχο. Στη συνέχεια άνοιξε κατάστημα και στην Ορεστιάδα. Το 1948 οι Μουρδόν και Χαΐμ Κάλβο δραστηριοποιήθηκαν στο εμπόριο σαρωθρόχορτου ιδρύοντας εταιρεία. Αργότερα, και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, όλοι εγκαταστάθηκαν στο Ισραήλ. Ο Κάλβο τα επόμενα χρόνια επισκέφθηκε την πόλη κάποιες φορές προκειμένου να συναντήσει τους παλιούς φίλους του.

Από το 1970 δεν υφίσταται και επίσημα πλέον εβραϊκή κοινότητα στην Νέα Ορεστιάδα. Σήμερα, δεν υπάρχει τίποτα που να θυμίζει την εκεί εβραϊκή παρουσία εκτός από την αναγραφή του ονόματος του Ζιακ Ταράντο του Μποχώρ στο Ηρώο της πόλης».⁴⁷

⁴⁷ Α. Γεωργίσης, «Η Εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας», στα: *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Πολιτισμού της Ορεστιάδας «Πολιτιστική Κληρονομιά και Τοπική Ανάπτυξη»*, Νέα Ορεστιάδα 2017, σ. 53-54

Η' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Κομοτηνής

8.1. Ιστορική αναδρομή

«Τον 5ο αιώνα π.Χ. οι Εβραίοι υπήρξαν στην περιοχή της Ροδόπης. Αυτό το συμπεραίνουμε και από τον Αριστοφάνη και την κωμωδία του Αχαρνής όπου οι απεσταλμένοι του Βασιλιά ήταν Ιουδαίοι.

Τον 15ο αιώνα, εκδιώχθηκαν οι Σεφαραδίτες Εβραίοι της Ιβηρίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάστασή τους και στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Εβραίοι Σεφαραδίτες εγκαταστάθηκαν και στην Κομοτηνή εντός του Φρουρίου με σουλτανική άδεια. Η ύπαρξη χωριστών συνοικιών των διαφόρων εθνικό-θρησκευτικών ομάδων ήταν συνηθισμένη εκείνη την εποχή. Η συνοικία των Εβραίων ήταν γνωστή ως Εβραγιά. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η αμυντική διάταξη των κατοικιών και η ελεγχόμενη είσοδος. Οι πύλες έκλειναν κατά τη διάρκεια της νύχτας και έτσι απομόνωναν την κοινότητα.

Μεγάλος αριθμός Εβραίων της Θεσσαλονίκης είχε ασχοληθεί με τον κλάδο των υφασμάτων. Όμως τον 17ο αιώνα, η υφαντουργία σταμάτησε να αναπτύσσεται και έτσι αρκετοί Εβραίοι αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στις γειτονικές πόλεις, όπως η Κομοτηνή, όπου συνέχισαν να ασχολούνται με τα υφάσματα από μαλλί και μετάξι. Περνώντας τα χρόνια όμως άρχισαν να ασχολούνται με τον καπνό, μιας και άρχισε να αποκτά εκατομμύρια φανατικών χρηστών. Άρχισαν να καλλιεργούν τότε ιδιαίτερες ποικιλίες καπνών και κάποιοι έγιναν ισχυροί και επιχειρηματίες. Επίσης ασχολήθηκαν με την παραγωγή και εμπορία κάνναβης, χασίς και οπίου μιας και τότε αυτά κυκλοφορούσαν νόμιμα και προορίζονταν κυρίως για φαρμακευτική χρήση.

Τον 19ο αιώνα θα ολοκληρωθεί ο σιδηρόδρομος και θα αναπτυχθεί πολύ μιας και θα ανοίξει το δρόμο για νέες αγορές τις οποίες εκμεταλλεύτηκε η εβραϊκή κοινότητα». ⁴⁸

8.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Κομοτηνής από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

«Σύμφωνα με εθνογραφικούς χάρτες της εποχής, το 1908 υπήρξαν 1.200 Εβραίοι κάτοικοι στην περιοχή. Τότε η πόλη κάνει και τα πρώτα βήματά της στοχεύοντας στην ένταξή της στο νεοελληνικό κράτος. Έχει προηγηθεί η βουλγαρική κατοχή καθώς και η Μικρασιατική Καταστροφή. Η τελευταία έφερε μεγάλο πλήγμα

⁴⁸ Α. Λιάπης, *Η Κομοτηνή και η περιφέρεια της*, Κομοτηνή 1993, σ. 20

στην οικονομία, αλλά και μεγάλο ρεύμα προσφύγων στην περιοχή. Δυο ήταν οι επιλογές για την εβραϊκή κοινότητα. Είτε η μετανάστευση ή η προσπάθεια για εγκλιματισμό στον τόπο αυτό. Και η πλειοψηφία διάλεξε να μείνει.

Όπως προαναφέρθηκε οι Εβραίοι κατοικούσαν στη λεγόμενη Εβραγιά, δηλαδή σε 50 περίπου φτωχικά σπιτάκια που βρίσκονταν εντός του Φρουρίου. Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες ένα μέρος του Φρουρίου γκρεμίστηκε. Οι πιο εύποροι Εβραίοι τότε κατάφεραν να αγοράσουν σπίτια και καταστήματα τα οποία βρίσκονταν εκτός των τειχών. Μέχρι τον διωγμό, υπήρχαν δύο ξεχωριστές συνοικίες. Η μια, η παλιά που έμεναν οι οικονομικά ασθενέστερες τάξεις και η άλλη εκτός των τειχών, που έμεναν οι πλούσιες εβραϊκές οικογένειες». ⁴⁹

«Οι κοινωνικές σχέσεις των Εβραίων τόσο με τους χριστιανούς όσο και με τους μουσουλμάνους ήταν πολύ καλές. Όσον αφορά το πλήθος των Εβραίων τον 20ό αιώνα στην πόλη και τα επαγγέλματα αυτών, πληροφορίες παίρνουμε από τους επαγγελματικούς οδηγούς της εποχής. Σύμφωνα με τον οδηγό λοιπόν του Νικόλαου Γ. Ιγγλέση η πόλη είχε πληθυσμό 20.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 2.000 ήταν Εβραίοι. Θρησκευτικός αρχηγός της Ισραηλιτικής Κοινότητας της πόλης ήταν ο Ραββίνος S. Em. Βεντσίον Αβιγδór, και διευθυντής του εβραϊκού σχολείου ο Λεϊκ Σαπόρτα.

Αρκετοί ήταν οι Εβραίοι επαγγελματίες και έμποροι του 1910. Στις μεταφορές αναφέρεται ο Σ.Δ. Καράνσος, ενώ αργυραμοιβοί ήταν ο Σαμουήλ Καζέζ και ο Συμεών Ρουμάνου, τους οποίους ανταγωνίζονταν τρεις Έλληνες ορθόδοξοι. Με τα ακατέργαστα και κατεργασμένα δέρματα ασχολούνταν οι Μουσιών Αντίκα, Μουρδουχάϊ, και Μαϊρ Μπενμπασάτ. Έμποροι αποικιακών ήταν οι Ιωσήφ Ναμίας και Υιοί, ενώ έμποροι γεννημάτων ο Αβραάμ Αμπραβανέλ, οι αδελφοί Καζέζ και ο Μωϋσής Μόλχος. Έμποροι νεωτερισμών ήταν οι αδελφοί Ν. Μόλχο και ο S. Chidi, ενώ έμποροι υφασμάτων οι αδελφοί Καζέζ, αδελφοί Μόλχου και ο Γιακώ Πενχάζ. Στον κλάδο αυτό ανήκε και η επιχείρηση του πιθανόν εκχριστιανισμένου Γεώργιου Κανέττη και Σια. Εμπορομεσίτης ήταν ο Σαμουήλ Καζέζ, ο Μ. Μόλο, καθώς και ο Π. Μόλχο και οι αδελφοί του. Γιατρός ήταν ο S. Amram και φαρμακείο είχε ο Μωύς Ναχμίας. Καπνέμπορος ήταν ο Ι.Δ. Καράσος ο οποίος ήταν και τραπεζίτης. Εργοστάσιο λεμονάδων είχε ο Premiado Alboker. Παντοπώλες ήταν ο Μιχαήλ Βόλχος, ο Ι.

⁴⁹ Ζ. Μέκος, *Μουσουλμάνοι, Αρμένιοι κι Εβραίοι συμπολίτες μου Κομοτηναίοι*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 12

Εσκενάζης και οι Ι. Μαχμίας και υιοί. Υπήρξαν και τρεις Εβραίοι ράπτες: Ήταν ο Ι. Cassavi, ο Γιακώ Κασαβί και ο Μποχώρ Ρωμάνο. Έμποροι σιδηρικών ήταν οι Γιακώ Καρασού και Ιωσήφ Ναχμίας και υιοί. Αναφέρεται τέλος και ο πολύ ενδιαφέρον κλάδος των εμπόρων ταχυδρομικών δελταρίων, που τον καιρό εκείνο γνώριζε μεγάλη άνθιση. Σ' αυτόν δραστηριοποιούνταν οι Ρ. Μόλχο και Ν. Ναχαμίας. Μια άλλη ένδειξη μας δίνει ο διεθνής εμπορικός οδηγός *Annuaire de commerce Didot-Rottin* του 1912. Σύμφωνα με τα στοιχεία του, από ένα σύνολο σαράντα έξι επιστημόνων, τραπεζιτών και εμπόρων που δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στην πόλη των χρόνων εκείνων, οι τριάντα τρεις ήταν Έλληνες, οι έξι Αρμένιοι, οι τρεις Οθωμανοί και οι τέσσερις Ιουδαίοι.

Την επόμενη δεκαετία ο νομός Ροδόπης ενσωματώνεται στο νέο ελληνικό κράτος. Η εβραϊκή κοινότητα ακμάζει κι η παρουσία της είναι έντονη στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης. Οι Εβραίοι μονοπωλούν την αγορά της Κομοτηνής στον κλάδο των αργυραμοιβών. Υπήρχαν πλέον επτά επιχειρήσεις του κλάδου αυτού, αυτές των: Πενχάς Αλμποχέρ, Σολομών Αλμποχέρ, Ηλία Δανόν, Ισραέλ Καζέ, Ζιάκ Μπεχάρ, Χαΐμ Πενχάς Δανόν και Γιεντό Εσκεναζή. Επίσης το Ξενοδοχείο Ωραία Θέα στην οδό Νέστορος Τσανακλή ανήκε στον Ισαάκ Μπ. Δαβίδ». ⁵⁰

«Στα 1934 επήλθε αλλαγή στη διοίκηση του Δήμου Κομοτηνής. Έτσι, ενώ στο προηγούμενο δημοτικό συμβούλιο, δεν φαίνεται να συμμετείχαν Ισραηλίτες, αφού είχαν στηρίξει τον αντίπαλο συνδυασμό, όπου ήταν υποψήφιος ομόθρησκός τους, στις εκλογές του 1934, με δήμαρχο τον συντηρητικό Δημήτριο Μπλέτσα εξελέγη δημοτικός σύμβουλος ο Μαΐρ Ντάσα.

Μια μακρά σειρά από κάθε μορφής σωματεία και συλλόγους αναπτύχθηκαν γύρω από την Ισραηλιτική Κοινότητα της Κομοτηνής. Υπήρξαν φιλανθρωπικά, φιλόπρωχα, φιλεκπαιδευτικά όσο και πολιτιστικά σωματεία, τα οποία έκαναν έργο αξιόλογο. Καθώς τα χρόνια περνούσαν ο αριθμός των σωματείων και των συλλόγων των Εβραίων όλο και αυξανόταν. Ιδρύθηκαν οι σιωνιστικοί σύλλογοι Αχαδούτ και Βnei Israel. Ο πρώτος από αυτούς, στον οποίο συμμετείχε κυρίως η νεολαία, διοργάνωνε χορούς και φιλολογικές συναντήσεις και ομιλίες. Κάθε χρόνο, στη γιορτή της Χανουκά, διοργάνωνε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως μπαζάρ. Διοργάνωνε επίσης και θεατρικές παραστάσεις». ⁵¹

⁵⁰ Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Ι'*, Αθήνα 1925, σ. 345

⁵¹ Ζ. Μέκος, *ό. π.*, σ. 13

8.1.2 Η εβραϊκή κοινότητα της Κομοτηνής από το 1940 έως το 1945

Οι Κομοτηναίοι Εβραίοι συμμετείχαν ενεργά στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940. Ένας από τους καταγεγραμμένους πεσόντες Εβραίους στρατιώτες ήταν ο Σολομών Μπαχάρ του Σαμπετάι, που υπηρετούσε στο 29ο Σύνταγμα Πεζικού της Ροδόπης. Έπεσε υπερασπιζόμενος την πατρίδα του, σε μάχη στα βουνά της Αλβανίας στις 6-12-1940.

Ο βουλγαρικός στρατός μπήκε στην Κομοτηνή τον Απρίλιο του 1941. Πρωτεργάτης στο σχέδιο γενοκτονίας των Εβραίων της Κομοτηνής, υπήρξε ο Χρήστος Νατσάλνικ. Το όνομά του προκαλούσε φόβο και οι μνήμες από τις πράξεις του εφιάλτες στους κατοίκους της Κομοτηνής, για πολλά χρόνια.

Στις 4 Μαρτίου του 1943, όλοι οι Εβραίοι της πόλης συλλαμβάνονται και φορτώνονται σε τρένα. Αμέσως μετά, οι Βούλγαροι εισέβαλαν στα σπίτια τους, ψάχνοντας για χρυσό, λίρες και για άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Αφού τα άδειασαν, τα άφησαν ανοιχτά και λεηλατημένα. Στη συνέχεια διέλυσαν στην κυριολεξία τα σπίτια έτσι ώστε να πάρουν οποιοδήποτε υλικό θα μπορούσε να πουληθεί. Όταν τελείωσαν τις πράξεις τους έμειναν μόνο ερείπια για να θυμίζουν την εβραϊκή συνοικία της πόλης.

Οι συλληφθέντες Εβραίοι της Κομοτηνής 878 στον αριθμό, μεταφέρθηκαν αρχικά στην Δράμα και από εκεί μιας και δεν υπήρχε σιδηροδρομική γραμμή υποχρεώθηκαν να φτάσουν πεζοί ως το Πετρίτσι. Μετά μεταφέρθηκαν με γερμανικά φορτηγά στη Ντούμπνιτσα. Μαζί τους ήταν και οι Εβραίοι από την Ξάνθη. Στις 18-19 Μαρτίου φορτώνονται πάλι σε βαγόνια και μεταφέρονται βόρεια της Βουλγαρίας. Έπειτα επιβιβάζονται σε 4 μαούνες και φτάνουν μετά από τρομερή ταλαιπωρία στην Τρεμπλίνκα της Πολωνίας, όπου εξοντώθηκαν πιθανώς λίγη ώρα αφότου έφτασαν στους θαλάμους θανάτου. Δεν κατάφερε να επιβιώσει κανείς τους.

8.2. Η εβραϊκή κοινότητα από το 1945 έως σήμερα

Το 1945 ήταν στην πόλη 28 Εβραίοι. Κατάφεραν να επιζήσουν διότι τη συγκεκριμένη νύχτα του 1943 έλειπαν από την Κομοτηνή ή πρόλαβαν να κρυφτούν.

Κατά την επιτροπή που ήταν υπεύθυνη για την ενίσχυση των επιζώντων του Ολοκαυτώματος, οι 28 Εβραίοι της πόλης, αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα και δυσκολεύονταν πολύ να εξασφαλίσουν ακόμη και το καθημερινό τους φαγητό. Έτσι αναζητώντας μια καλύτερη τύχη εγκατέλειψαν την πόλη. Άλλοι πήγαν στην Αμερική άλλοι στο Ισραήλ και άλλοι στην πρωτεύουσα.

Το 1958 έπαψε πλέον να υπάρχει η κοινότητα μιας και στην πόλη ήταν μόνο μια οικογένεια, αυτή του γιατρού Φάις, που η καταγωγή της ήταν από τη Δράμα.

Στη σημερινή πόλη της Κομοτηνής ελάχιστα θυμίζουν την μεγάλη εβραϊκή κοινότητα που υπήρξε στην πόλη. Το ξακουστό κτήριο της συναγωγής απογυμνώθηκε από την επίπλωσή του και αργότερα χρησιμοποιήθηκε για κάποια χρόνια ως στάβλος. Το 1983 σε μια προσπάθεια διάσωσης του, χαρακτηρίστηκε διατηρητέο μνημείο και αποτέλεσε σπάνιο δείγμα των ελάχιστων συναγωγών που σώζονταν στην Ελλάδα. Δυστυχώς όμως, η εγκατάλειψη του και η γραφειοκρατία είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση της στέγης και του τρούλου. Τον Απρίλιο 1994, αποφασίστηκε η κατεδάφιση της συναγωγής. Ο χώρος σήμερα έχει δοθεί για τη στάθμευση των οχημάτων των κατοίκων της πόλης.

Στην τότε οδό Μακκαβαίων, που ονομάζεται πλέον Μιχαήλ Καραολή, βρισκόταν και το κτίριο της Ισραηλιτικής Λέσχης. Σήμερα εκεί υπάρχουν πολυκατοικίες και τίποτα δεν μοιάζει με το παρελθόν. Μόνο η οδός Καραάσσο που φέρει την πλακέτα «Έλλην Ισραηλίτης Μέλος Συμβουλίου Διασυμμαχικής Θράκης 1920». Επί της Καραολή μερικά εβραϊκά σπίτια είναι ότι απέμεινε σήμερα να θυμίζει την παρουσία των Κομοτηναίων Εβραίων.⁵²

⁵² Ζ. Κοέν, «Οι Εβραίοι της Κομοτηνής», στην ιστοσελίδα: *Cohen*, 17.5.2009, διαθέσιμο στο: <https://cohen.gr/new/articles/judaism/603-2009-05-17-10-40-02>, ημερομηνία προσπέλασης 3.4.2021

Θ΄ Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Ξάνθης

9.1. Ιστορική αναδρομή

Το πότε έφθασαν οι Εβραίοι στην Ξάνθη δεν προσδιορίζεται ιστορικά. Είναι γνωστό όμως ότι Ισπανοεβραίοι υπήρξαν και στην Ξάνθη καθώς και στις εβραϊκές κοινότητες των διπλανών πόλεων. Αυτό αποδεικνύεται και από το ότι οι Εβραίοι της περιοχής μιλούσαν τη Λαδίνο (ισπανική εβραϊκή διάλεκτο). Η μεγάλη ανάπτυξη που γνώρισε η πόλη αργότερα ήταν σίγουρα η αιτία αύξησης του εβραϊκού πληθυσμού μιας και αρκετοί Εβραίοι μετακινήθηκαν στην Ξάνθη προκειμένου να βρουν εργασία ή να επενδύσουν σε αυτή.

9.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

Αρχή του 20ού αιώνα συστάθηκε στην πόλη η πρώτη εβραϊκή κοινότητα. Αυτό το συμπεραίνουμε από τα προξενικά αρχεία Θράκης και την αναφορά του υποπρόξενου της Ελλάδος στις 14/12/1907 προς το υπουργείο εξωτερικών όπου εμπεριέχεται και η έγκριση σύστασής της από το νομάρχη της Ξάνθης. Την εποχή εκείνη ο πληθυσμός της Ξάνθης ήταν 15.122 κάτοικοι. Οι Εβραίοι ήταν 234, οι Χριστιανοί 6.214, οι Οθωμανοί 8.200 και οι Βούλγαροι 442.

Η πλειοψηφία των κατοικιών του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης βρίσκονταν στην περιοχή Πουρνάλι ή Πουρνάρι η οποία ήταν αρκετά υποβαθμισμένη. Η σημερινή ονομασία της συγκεκριμένης περιοχής είναι Ρέμβη. Οι πλούσιοι Εβραίοι κατοικούσαν στην λεγόμενη Άνω πόλη.

«Κατά την Μικρασιατική καταστροφή του 1922, προστέθηκαν στον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης γύρω στα 700 άτομα. Εκείνη την εποχή συστάθηκε το ιατρείο Μπικούρ Χολίμ για τους φτωχούς Εβραίους. Στα επόμενα χρόνια η κοινότητα αναπτύχθηκε. Άρχισε να εκδίδεται η εφημερίδα Λα Φουέρσα που σημαίνει η Δύναμη και το έντυπο Ελ Προγκρέσο δηλαδή η Πρόοδος. Επίσης το 1925, ο Μποττόν εξέδωσε το έντυπο Λεουμί δηλαδή Εθνική. Και τα τρία έντυπα ήταν σε γλώσσα Λαντίνο.

Το 1924 οι εκπρόσωποι της κοινότητας Δαβίδ Αρδίτη, Αβραάμ Ταμπάχ, Αβρ. Μπέλλο και Γεουδά Κοέν αγόρασαν ένα οικόπεδο 1.350 τ.μ. στην διασταύρωση των οδών Ανατ. Θράκης και Σταυρ. Χατζησταύρου, αξίας 132.000 δραχμών ή 616 χρυσών λιρών για να αναγείρουν συναγωγή και λέσχη. Το σχέδιο του κτιρίου έμοιαζε εξωτερικά με την Συναγωγή της Βουδαπέστης. Κάποιοι άλλοι το βρήκαν παρόμοιο με

αυτό της Αδριανούπολης. Είχε τρεις σιδερένιες πύλες. Η πρώτη πύλη οδηγούσε στον γυναικωνίτη και η δεύτερη στην αυλή του σχολείου. Η τρίτη στην είσοδο του κοινοτικού κέντρου. Η συναγωγή λειτούργησε για λιγότερο από δυο δεκαετίες. Δίπλα στην Συναγωγή ανεγερθεί και διάωροφο κοινοτικό κέντρο. Στο ισόγειο στεγάστηκε το εβραϊκό σχολείο, στο οποίο έφτασαν να φοιτούν 114 μαθητές. Σε αυτό διδάσκονταν, εκτός των άλλων μαθημάτων γαλλικά και εβραϊκά. Απασχολούσε 17 δασκάλους. Στον πρώτο όροφο ήταν το γραφείο του διευθυντή και στο δεύτερο η λέσχη. Το 1927 άρχισε να λειτουργεί και ο θίασος της εβραϊκής Νεολαίας καθώς και ο Μουσικογυμναστικός της Σύλλογος. Εκτός από την λειτουργία του Σιωνιστικού Συλλόγου, υπήρξε και η εβραϊκή προσκοπική ομάδα Μακκαμπί. Η κοινότητα είχε και εβραϊκό νεκροταφείο το οποίο βρισκόταν στο δρόμο Ξάνθης–Διομηδείας, μετά τις σιδηροδρομικές γραμμές.

Το 1934 η κοινότητα έφτασε να αριθμεί 1.100 μέλη σε σύνολο 35.912 κατοίκων. Στην Ξάνθη υπήρξαν και τρεις μεγάλες καπνικές εταιρίες που ανήκαν σε Εβραίους. Αυτές ήταν η Κομέρσιαλ, η Έρμαν Σπήρερ και εκείνη του Δαβίδ Αρδίτη, που ασχολείτο με την παραγωγή τσιγάρων. Οι υπόλοιποι Εβραίοι της πόλης ασχολούνταν με άλευρα, με το εμπόριο υφασμάτων, ετοιμών ενδυμάτων και ψιλικών. Πολλοί επίσης ασχολήθηκαν με την βυρσοδεψία και άλλα βιοτεχνικά επαγγέλματα. Μέχρι το 1934 δημοτικός Σύμβουλος ήταν ο Λέων Αμαρίλιο, και πρόεδρος της Κοινότητας το 1938 ήταν ο Δαβίδ Αττάς.

Πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μειώθηκε ο αριθμός των Εβραίων. Αρκετά μέλη της κοινότητας μετανάστευσαν προς άλλες ελληνικές πόλεις και προς το εξωτερικό κυρίως στην Γαλλία, το Ισραήλ και την Αμερική». ⁵³

9.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης από το 1940 έως το 1945

Η πόλη παραδόθηκε στους Βούλγαρους το 1941. Τους απαγόρευσαν να ασχολούνται με το εμπόριο και τη βιομηχανία καθώς και να κυκλοφορούν τις βραδινές ώρες. Επιπρόσθετα επιστράτευσαν πολλούς για καταναγκαστική εργασία.

Ήταν 4/3/ το 1944 όταν οι Βούλγαροι οδήγησαν τους 550 Εβραίους της πόλης στις αίθουσες μιας παγερής καπναποθήκης στην οδό Σαλαμίνος. Αφού τους άφησαν εκεί έως τις 18/3/1944 τους μετέφεραν με τρένο στο λιμάνι του Λομ κάτω από πραγματικά άθλιες συνθήκες και τέλος στον τελικό προορισμό τους, το στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα και τα στρατόπεδα των Ναζί όπου οι περισσότεροι βρήκαν αμέσως το

⁵³ E. Messinas-Ed. Gruber, *ό. π.*, σ. 109-110

θάνατο. Οι Βούλγαροι μετά τη σύλληψη των Εβραίων και τη φυλάκισή τους στην καπναποθήκη, λεηλάτησαν τα εβραϊκά σπίτια και τα καταστήματα.

9.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Ξάνθης από το 1945 έως σήμερα

«Η κοινότητα της πόλης έχασε το 99% του πληθυσμού της, αφού μόνο 6 κατάφεραν να διαφύγουν, από τους οποίους όμως κανείς δεν γύρισε στην πόλη του, την Ξάνθη.

Στις 3 Μαρτίου του 2001 πραγματοποιήθηκε εκδήλωση για τους Εβραίους της πόλης που χάθηκαν άδικα. Έπειτα τοποθετήθηκε αναμνηστικό πλακίδιο στην οδό Σαλαμίνας, για να θυμίζει στους κατοίκους το πέρασμα της Ισραηλιτικής Κοινότητας από την πόλη τους καθώς και το τραγικό τους τέλος. Την ημέρα αυτή παρουσιάστηκε και το «Οι Εβραίοι στην Ξάνθη», βιβλίο του κ. Θωμά Εξάρχου. Αξίζει να σημειωθεί ότι με πρωτοβουλία του ΠΑΚΕΘΡΑ το 2015, έγινε καθαρισμός του εβραϊκού νεκροταφείου και καταγραφή των τάφων του».⁵⁴

⁵⁴ Δ. Κασαπίδης, «In Memoriam», στην ιστοσελίδα: *ThraceNews*, 4.3.2021, διαθέσιμο στο: <https://thrancenews.gr/archives/787597>, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

Γ' Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι των Σερρών

10.1. Ιστορική αναδρομή

«Στις Σέρρες, η παρουσία του εβραϊκού στοιχείου υπήρχε από το 1162. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ο ραβίνος Βενιαμίν εκ Τουδέλης, επισκέφθηκε την περιοχή τον 12ο αιώνα και συνάντησε στο χωριό Mitrizzi (που σύμφωνα με τους ερευνητές είναι το χωριό των Σερρών Δημητρίτσι) μια ελληνόφωνη, ρωμανιώτικη κοινότητα. Και το 1333 υπήρχε, σύμφωνα με έγγραφα βυζαντινών αυτοκρατόρων, εβραϊκή κοινότητα στην πόλη της Ζίχνης. Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 κι έως το 1456 οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Σερρών μεταφέρθηκαν βίαια με διαταγή του Βαγιαζήτ Β' στην Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα στην περιοχή του Μπαλατά. Εκεί έφτιαξαν και την συναγωγή τους που υπήρχε έως τον 19ο αιώνα, όταν καταστράφηκε από πυρκαγιά. Στην πόλη όμως έμεινε μια υπολογίσιμη ομάδα Ρωμανιωτών Εβραίων.

Το 1487-1492 εγκαταστάθηκαν στις Σέρρες αρκετοί Σεφαρδεΐμ Εβραίοι εξόριστοι από την Ισπανία. Αργότερα ήρθαν στην πόλη και εβραϊκές οικογένειες από την Ιταλία, τη Σικελία και την Αφρική. Ο συνολικός αριθμός των Εβραίων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη πριν το 1495 ήταν 280 άτομα. Το 1495 έγγραφο της Αγιορείτικης Μονής Βατοπεδίου επιβεβαιώνει την παρουσία Εβραίων Askenazzi στην πόλη των Σερρών και συγκεκριμένα στην γειτονιά των Σαράντα Οντάδων, δηλαδή στην περιοχή γύρω από την εκκλησία της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου εκεί όπου κάποτε βρισκόταν ο ιππόδρομος της πόλης. Στη συνέχεια ήρθαν στην πόλη και άλλες εβραϊκές οικογένειες από Ιταλία, Σικελία, Αφρική καθώς και από Θεσσαλονίκη, Βέροια, Κέρκυρα, Χίο, Λάρισα, Σμύρνη, Αδριανούπολη και Κωνσταντινούπολη.

Οι Σεφαραδίτες με το πέρασμα των χρόνων απορρόφησαν τον ρωμανιώτικο πληθυσμό της πόλης. Καθιέρωσαν τη γλώσσα και τις παραδόσεις τους και έδωσαν στην κοινότητα νέα μορφή. Τον 18ο αιώνα, ο πληθυσμός αυξήθηκε πολύ και δημιουργήθηκε η ανάγκη για μια μεγαλύτερη συναγωγή. Έτσι φτιάχτηκε η Kal Cabol που χωρούσε έως 2.000 άτομα, είχε σχήμα κυκλικό και ύψος τριών μέτρων. Παράλληλα λειτούργησε ραβινική βιβλιοθήκη, ιεροσπουδαστήριο και δημοτικό σχολείο.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν η οικονομική παρακμή στην πόλη ήταν εμφανής, η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε 350 οικογένειες ή 1.500 μέλη. Όταν

όμως η πόλη συνδέθηκε με τον σιδηρόδρομο η εβραϊκή κοινότητα γνώρισε μια περίοδο ακμής και ανάπτυξης. Δυστυχώς όμως κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων οι Σέρρες καταστράφηκαν και η κοινότητα έχασε πολλά από τα μέλη της τα οποία κατέφυγαν κυρίως στη Δράμα και την Καβάλα». ⁵⁵

Όπως όλες οι εθνοθησκευτικές κοινότητες της εποχής, έτσι και η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών κατά τους οθωμανικούς χρόνους, ήταν οργανωμένη γύρω από το θρησκευτικό της κέντρο σε ξεχωριστή συνοικία. Η συνοικία βρισκόταν στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης και ταυτιζόταν με το συγκρότημα των «Σαράντα Οντάδων». Η εβραϊκή συνοικία, μαζί με το ιστορικό της κέντρο, δεν καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1849. Δίπλα στη συναγωγή, η κοινότητα άρχισε την ανέγερση σχολείου το 1874, το οποίο δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Όταν κατεδαφίστηκε το σχολείο, η κοινότητα έκτισε αργότερα άλλο διώροφο στη θέση του με τη συνδρομή της Αλλιάνς.

10.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

Γύρω στις 2 το μεσημέρι της 28ης Ιουνίου του 1913, ο τοπικός αρχηγός της αστυνομίας Καραγκιόζοφ διέταξε να μουν στην πόλη φωτιές. Ολόκληρη η εβραϊκή συνοικία, καταστράφηκε εντελώς και το μεγαλύτερο μέρος των Σερρών επίσης. Την ημέρα του ολοκαυτώματος της πόλης, εξακόσιοι Σερραίοι βρήκαν καταφύγιο γλιτώνοντας έτσι από τους Βούλγαρους, στο σπίτι ενός Σερραίου εβραϊκής καταγωγής με το όνομα Μεναχέμ Σιμαντώφ. Ο Σιμαντώφ έδωσε εκατοντάδες λίρες για να σώσει τις ζωές τους. Όμως το 60% του εβραϊκού πληθυσμού (200 περίπου οικογένειες), διέμενε εντός της πυρκαϊστής ζώνης και αντιμετώπισε στεγαστικό πρόβλημα. Το 15% των Εβραίων της πόλης έχασε τις ιδιόκτητες κατοικίες του και την επαγγελματική του στέγη. Το ύψος της ζημίας ανερχόταν σε 42.000 τουρκικές λίρες. Όσοι δεν έμειναν άστεγοι διέμεναν κυρίως στη συνοικία του Αραμπατζή μαχαλά. Καταστράφηκε επίσης και η συναγωγή, της «Γιεσίβα» με την περίφημη βιβλιοθήκη της και το σχολείο της Αλλιάνς. Το 20% των μελών της κοινότητας εγκατέλειψε οριστικά την πόλη στους πρώτους μήνες μετά την καταστροφή.

Οι πυροπαθείς Εβραίοι έλαβαν οικονομική βοήθεια από τους ομόθρησκους της Θεσσαλονίκης και της Ευρώπης και εγκαταστάθηκαν στα εβραϊκά σπίτια του

⁵⁵ Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, «Σέρρες», στην ιστοσελίδα: *JewishMuseum*, 15.3.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.jewishmuseum.gr/serres/>, ημερομηνία προσπέλασης 8.4.2021

Αραμπατζή μαχαλά. Συγκεντρωμένοι αποκλειστικά σε ένα δρόμο, οι Εβραίοι κατοικούσαν πλέον σε χαμηλά σπίτια, με κακό φωτισμό και αερισμό. Η κάθε οικογένεια κατείχε ένα δωμάτιο εκτός και εάν ήταν πλούσια. Ελάχιστα ήταν τα σπίτια που ξεχώριζαν.

Κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή (1916- 1918), η κοινότητα διέθετε συναγωγή και εβραϊκό σχολείο μόνον στον Αραμπατζή μαχαλά. Στα μέσα του 1918, η συνοικία του Αραμπατζή μαχαλά πλημμύρισε από τα ορμητικά νερά του χειμάρρου των Αγίων Αναργύρων. Τότε μεγάλος αριθμός οικογενειών έμεινε πάλι άστεγος. Λίγο αργότερα, κατά την αναχώρηση των βουλγαρικών δυνάμεων, ο στρατός κατέστρεψε τα περισσότερα εβραϊκά σπίτια και προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα υπόλοιπα καθώς και στη συναγωγή και το σχολείο.

«Οι Εβραίοι της Ξάνθης, τον 20ό αιώνα ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο βάμβακος, γλυκάνισου, οπίου, δημητριακών καθώς και άλλων αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Ήταν προλετάριοι καπνεργάτες, ιδιοκτήτες καταστημάτων, καπνέμποροι αλλά και πλούσιοι επιχειρηματίες. Κάποιοι άλλοι ήταν γιατροί, φαρμακοποιοί και δικηγόροι. Άλλοι κατείχαν υψηλές θέσεις όπως αυτή του Μεναχέμ Σιμαντόβ που ήταν πρόξενος της Ιταλίας ή του Βιτάλ Μοϋς Φαραγγί που ήταν νομικός σύμβουλος της Γενικής Διεύθυνσης Καπνών της Οθωμανικής Διοίκησης. Επίσης αναφέρεται ότι οι πρώτοι εισαγωγείς του κινηματογράφου στην πόλη ήταν οι Εβραίοι επιχειρηματίες Σιμαντόβ, Οβαδίας και Καμπιλής».⁵⁶

10.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών από το 1940 έως το 1945

«Την άνοιξη του 1941 οι Βούλγαροι μπήκαν στην πόλη των Σερρών ως σύμμαχοι των Γερμανών. Οι Εβραίοι της πόλης, υποχρεώθηκαν αρχικά να κάνουν γενική πληθυσμιακή απογραφή. Οι Βουλγάροι μετά την προσχώρηση της αρμενικής κοινότητας στο βουλγαρικό έθνος, κάλεσαν και το εβραϊκό συμβούλιο της κοινότητας να κάνει το ίδιο. Η απάντηση του Συμβουλίου ήταν: Στην Ελλάδα γεννηθήκαμε. Η Ελλάδα είναι η γη των πατέρων μας. Είμαστε Έλληνες. Δεν αλλάζουμε εθνικότητα για κανένα λόγο, με καμία αμοιβή.

Ακολούθησε η διαταγή προς το εβραϊκό συμβούλιο από τους Βούλγαρους, να παραδώσουν το μητρώο της κοινότητας καθώς και να αλλάξουν τις ταυτότητες τους.

⁵⁶ Β. Ριτζαλέος, «Εβραϊκές συνοικίες στις Σέρρες από το τανζιμάτ μέχρι την οικονομική κρίση στο μεσοπόλεμο, 1839-1929» στα: *Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου του Δήμου Σερρών «Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη Εποχή»*, Σέρρες 2013, σ. 379

Ζωγράρισαν μια πεντάλφα στις εξώπορτες των σπιτιών τους και τους ανάγκασαν να φοράνε στο στήθος τους ένα κίτρινο αστέρι. Κάποιοι από την κοινότητα άρχισαν να λένε πως ίσως υπάρξει επανάληψη των γεγονότων που είχαν συμβεί από το 1487 έως και το 1492 στην Ισπανία και αργότερα στην Σικελία και την Πολωνία. Πολλοί μιλούσαν και για επανάληψη των γεγονότων που έζησαν οι Σερραίοι στην πρώτη βουλγαρική κατοχή. Κανείς φυσικά δεν μπορούσε να προβλέψει αυτό που έμελλε να συμβεί.

Όταν υπογράφηκε η συμφωνία της 22ας Φεβρουαρίου του 1943, ανάμεσα σε Γερμανούς και Βούλγαρους, για εκτοπισμό των πρώτων 20.000 Εβραίων από την Θράκη και τη Μακεδονία, δόθηκε και η διαταγή της σύλληψης των Σερραίων Εβραίων. Οι Βούλγαροι, με απίστευτη σκληρότητα συγκέντρωσαν όλα τα μέλη της Σερραϊκής Εβραϊκής Κοινότητας στην πλατεία της γειτονιάς τους. Οι φωνές των Βούλγαρων στρατιωτών, που είχαν τοποθετηθεί από νωρίς σε κάθε εξώπορτα σπιτιού, έλεγαν στους Εβραίους πως έχουν διαθέσιμο χρόνο μόλις δεκαπέντε λεπτά για να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους. Αδυνατώντας να καταλάβουν τι ακριβώς συμβαίνει, ντυμένοι ελαφριά στην παγωνιά και με μοναδική τους έγνοια να μη χωριστούν από τα μέλη της οικογένειάς τους, ακολουθούσαν το δρόμο προς το ολοκαύτωμα. Η γειτονιά ήταν φωταγωγημένη εκείνη τη νύχτα ώστε να μην μπορεί να ξεφύγει κανείς. Κάποιοι δεν πρόλαβαν καν να φτάσουν στην Τρεμπλίνκα και πνίγηκαν στο Δούναβη, όταν αναποδογύρισαν οι φορτηγίδες. Και όσοι όμως σώθηκαν στο ποτάμι έγιναν στάχτη στο στρατόπεδο αργότερα. Οι ελάχιστοι επιζήσαντες από τους Εβραίους των Σερρών οφείλουν τη σωτηρία τους στις δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης. Από αυτούς τους 476 που μεταφέρθηκαν στην Τρεμπλίνκα όμως ούτε ένας δε γλίτωσε. Μετά τη μεταφορά τους στα στρατόπεδα εξόντωσης, τα σπίτια τους λεηλατήθηκαν από τους Βούλγαρους και οτιδήποτε μπορούσε να πουληθεί ή να χρησιμοποιηθεί αρπάχτηκε. Πρέπει όμως να αναφερθεί οπωσδήποτε το μεγαλείο ψυχής όλων των Σερραίων. Στη δημοπρασία που οργάνωσαν οι Βούλγαροι για το ξεπούλημα των προσωπικών περιουσιών των Εβραίων δεν εμφανίστηκε ποτέ κανείς τους. Γιατί θεώρησαν άδικο να αποκτήσουν αυτά που κάποιοι έχασαν βίαια και άδικα».⁵⁷

⁵⁷ Χ. Βουρουτζίδης, «Εβραϊκή κοινότητα των Σερρών», στην ιστοσελίδα: *Anexartitos*, 27.1.2015, διαθέσιμο στο: <https://www.anexartitos.gr/evraiki-koinotita-ton-serron?amp/>, ημερομηνία προσπέλασης 27.4.2021

10.2. Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών από το 1945 έως σήμερα

Μετά το τέλος του πολέμου κατοικούσαν στις Σέρρες μόνο 3 Εβραίοι. Σήμερα υπάρχει ακόμα το κτήριο του παλιού εβραϊκού σχολείου. Η συναγωγή της κοινότητας λειτουργούσε στον προαύλιο χώρο του σχολείου. Στο χώρο αυτό μάλιστα υπάρχει ακόμα ένα δημοτικό σχολείο της πόλης το οποίο οι κάτοικοι αποκαλούν «το εβραϊκό».

Στην πόλη σήμερα μένουν και οι δύο κόρες του Αλμπέρτο-Ρουμπέν Πρίζναλη γνωστού έμπορου που κατάφερε να σωθεί αφού έφυγε εγκαίρως και κρύφτηκε στο βουνό. Η Μαθίλδη και η Μαργαρίτα είναι τα τελευταία μέλη της εβραϊκής κοινότητας των Σερρών.

Στις 5/3/ του 2000 τοποθετήθηκε στους τοίχους του παλιού εβραϊκού σχολείου μια επιγραφή για τη μνήμη των 476 αδικοχαμένων Εβραίων των Σερρών η οποία γράφει χαρακτηριστικά: «Άδικη και απάνθρωπη εξόντωση στις 3 & 4 Μάρτιου του 1943 της ακμαίας κοινότητας των Ελληνοεβραίων Σερραίων δημοτών από τα φασιστικά βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής». Επίσης με πρωτοβουλία του δήμου, κάθε χρόνο μνημονεύεται το ολοκαύτωμα των Εβραίων των Σερρών με ειδικές εκδηλώσεις.⁵⁸

⁵⁸ Εβραϊκό Συμβούλιο, «Η εβραϊκή κοινότητα Σερρών», στην ιστοσελίδα: *Kiss*, 19.9.2009, διαθέσιμο στο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=297&Itemid=106, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

ΙΑ΄ Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Βέροιας

11.1. Ιστορική αναδρομή

Η Βέροια είχε από πολύ παλιά σημαντικό αριθμό Εβραίων κατοίκων. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται πως ο Απόστολος Παύλος πέρασε από τη Ρωμανιώτικη συναγωγή το 53 μ.Χ. Επίσης η κοινότητα ήταν υπαρκτή και την βυζαντινή περίοδο. Στα μισά όμως του 15ου αιώνα, ο Σουλτάνος εξέδωσε διάταγμα αναγκαστικής μετοίκησης της κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να αυξηθεί ποιοτικά και ποσοτικά ο πληθυσμός της. Τον 16ο αιώνα όμως, φτάνει μια μεγάλη ομάδα Εβραίων αυξάνοντας και πάλι τον πληθυσμό της. Οι Εβραίοι αυτοί εγκαταστάθηκαν στην μέχρι και σήμερα διατηρημένη εβραϊκή συνοικία. Τότε χτίστηκε και η συναγωγή σε οικόπεδο που ανήκε στον Τούρκο Χατζή Ζεϊράμ. Η κατασκευή της έγινε με αυτοκρατορικό φερμάνι ενώ το κτίριο της συναγωγής υπάρχει ακόμα και σήμερα.

Το 1894, όταν ολοκληρώθηκε η σιδηροδρομική γραμμή, η πόλη ήταν πλέον πιο εύκολα προσβάσιμη. Για το λόγο αυτό άρχισε να αναπτύσσεται οικονομικά.

11.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

«Τον 20ού αιώνα οι Εβραίοι της Βέροιας ήταν περίπου 900. Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης ακολουθούσε μια φθίνουσα πορεία ακολουθώντας την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την εποχή του μεσοπολέμου ο πληθυσμός της κοινότητας μειώνεται και αυτή αριθμούσε πλέον γύρω στα 550 με 600 άτομα.

Στο εβραϊκό σχολείο της Βέροιας στις αρχές του 20ού αιώνα προσλαμβάνεται ως δάσκαλος ο Ραβίνος Σαμουήλ Ουριέλ. Επίσης η κοινότητα διατηρούσε και αθλητικό σύλλογο που με το όνομα «Γκεούλα».

Μια αγαπημένη παράδοση της εβραϊκής κοινότητας της Βέροιας ήταν πριν την πρωτοχρονιά να πηγαίνουν μια ομαδική εκδρομή. Η εκδρομή γινόταν πάντα στην ίδια δασώδη τοποθεσία και ήτα ιδιαίτερα διασκεδαστική για την κοινότητα». ⁵⁹

11.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας από το 1940 έως το 1945

«Στις αρχές του 1940 η πόλη είχε περίπου 18.000 κατοίκους, εκ των οποίων οι 600 ήταν Εβραίοι. Στην Βέροια δεν υπήρξαν αντιεβραϊκές εκδηλώσεις. Ο τότε πρόεδρος της κοινότητας μάλιστα, ο Μεναχέμ Στρούμσα, είχε λάβει και διαβεβαίωση

⁵⁹ Γ. Λιόλιου, *Σκιές της πόλης-Αναπαράσταση του διωγμού των Εβραίων της Βέροιας*, Αθήνα 2008, σ. 4

από τον Ραβίνο της Θεσσαλονίκης Κόρετς ότι δεν υφίσταται πρόβλημα. Αυτό αναπτέρωσε το ηθικό των Εβραίων της Βέροιας και συγχρόνως τους καθησύχασε.

Οι Εβραίοι της Βέροιας διατηρούσαν άριστες σχέσεις και ήταν ιδιαίτερα αγαπητοί στο ντόπιο πληθυσμό. Γι' αυτό και πολλοί ήταν αυτοί που τους βοήθησαν να σωθούν με κίνδυνο της ζωής τους. Οι κάτοικοι του Κολινδρού για παράδειγμα, βοήθησαν εβραϊκές οικογένειες να επιζήσουν όπως λέει στην μαρτυρία που έδωσε ο γεννημένος στη Βέροια Πέπο Αρών στον δικηγόρο Γιώργο Λιόλιο. Ένα πρόσωπο που ξεχωρίζει για τις συμβουλές αλλά και για την καθοριστική του δράση στη σωτηρία των Εβραίων συμπολιτών του ήταν ο Γεώργιος Σταυρίδης ο οποίος υπήρξε επικεφαλής της χωροφυλακής στην πόλη της Βέροιας. Ο Σταυρίδης λίγο προτού αρχίσουν τα τρένα θανάτου να φεύγουν μαζικά για κολαστήρια όπως το Άουσβιτς, κάλεσε τον τότε πρόεδρο της εβραϊκής κοινότητας, Μεναχέμ Στρούμτσα και τον συμβούλευσε να καταφύγει στο βουνό προκειμένου να σωθεί ο ίδιος και η οικογένειά του αλλά και όσοι Εβραίοι ήθελαν να τον ακολουθήσουν. Ο Σταυρίδης δεν αρκέστηκε όμως μόνο στις συμβουλές. Χορήγησε και σε πολλούς Εβραίους ταυτότητες με χριστιανικά ονόματα. Με αυτό τον τρόπο ένας μεγάλος αριθμός Εβραίων, 144 στον αριθμό κατάφεραν να διαφύγουν. Από αυτούς κάποιοι προδόθηκαν ενώ κάποιοι άλλοι κατάφεραν να ζήσουν στο βουνό αντιμετωπίζοντας όμως πολλές δυσκολίες. Ήταν αναγκασμένοι να μετακινούνται συνέχεια για να αποφύγουν την σύλληψη. Η Μύριαμ Μορδεχάϊ περιγράφει τα δύσκολα αυτά χρόνια ως εξής: Εκείνο το βράδυ με κυνηγούσαν όλα όσα είχαν συμβεί κατά την διάρκεια της ημέρας. Φώναξα: Σάρα, Ασέρ, που είστε; Τι σας κάνουν; Μέσα στην αγωνία μου τραβούσα τα μαλλιά μου. Θεέ μου, στείλε μου τον άγγελο του θανάτου γιατί δεν μπορώ να αντέξω άλλη λύπη. Θυμάμαι πως ο Ιωσήφ, που ήταν τόσο πεινασμένος, ρουφούσε το στεγνωμένο στήθος μου με όλη του την δύναμη κι εγώ αισθανόμουν ότι ρουφούσε όλο το είναι μου, ακόμη και τα μάτια μου». ⁶⁰ Πολύτιμη ήταν και η βοήθεια του παπα-Νέστορα Καραμήτσου, ιερέα στο χωριό Συκιά που φιλοξένησε και έσωσε 55 Εβραίους καθώς και του Μενέλαου Παπαδήμου που συνέβαλλε στο να φύγουν από τη Βέροια και να κρυφτούν στο βουνό. ⁶¹

«Όσο για τους Εβραίους που δε διέφυγαν στα βουνά ετοιμάζονταν να γιορτάσουν το Πέσαχ, δηλαδή το εβραϊκό Πάσχα ενώ συγχρόνως ετοιμάζαν τσουβάλια

⁶⁰ Μ. Μορδεχάϊ, «Τα χρόνια της κατοχής. Η αληθινή ιστορία μιας Εβραίας από την Βέροια», στο: *Χρονικά*, τχ. 131 (1994), σ. 9

⁶¹ Ι. Στρούμτσας, «Ο τίτλος του Δικαίου των Εθνών για τρεις Βεροιώτες ήρωες!», στην ιστοσελίδα: *Imerisia-Ver*, 25.9.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.imerisia-ver.gr/αρθρο/21377-o-titλος-του-δικαιου-των-εθνων-για-τρεις-βερωιωτες-ηρωες>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

με τα πράγματα τους. Αξιοσημείωτη είναι η σύσταση της Αρχιραβινείας Θεσσαλονίκης να τελούν γάμους ώστε να τύχουν καλύτερης συμπεριφοράς στην Πολωνία. Έτσι δεκάδες γάμοι έγιναν την εποχή αυτή.

Στις 28 ή 29 Απριλίου 1943, οι Γερμανοί αιφνιδιάζουν τον εβραϊκό πληθυσμό περιορίζοντάς τον στο χώρο της εβραϊκής συνοικίας και της συναγωγής. Η μορφή της εβραϊκής συνοικίας εξυπηρετούσε τον περιορισμό και τον απόλυτο έλεγχο τους. Εκεί παρέμειναν τρεις μέρες. Τότε εκτυλίχτηκαν αμέτρητες σκηνές εξευτελισμού. Η Μύριαμ Μορδεχάι, που κατάφερε να κρυφτεί σε σπίτι χριστιανού γείτονά της άκουγε τις φωνές τους ανήμπορη να αντιδράσει και να τους βοηθήσει». ⁶²

Την 1η Μαΐου του 1943, τρεις μέρες δηλαδή μετά τη σύλληψη και την κράτησή τους εντός της συνοικίας αρχίζει η αναχώρηση. Ακολούθησαν τραγικές σκηνές. Μερικές τις περιγράφει η Μύριαμ, που παρακολουθούσε γεμάτη αγωνία κρυμμένη: «Την ημέρα που έφευγε η αποστολή, κρυφοκοιτάζοντας από μια χαραμάδα είδα μια έγκυο γυναίκα που άρχισε να γεννά ενώ οι Ναζί την έσπρωχναν και τη χτυπούσαν. Εκείνη στρίγκλιζε. Το όνομά της ήταν Μπουένα Πιπανό, γυναίκα του Αζαρία. Ο Ασέρ κρυφοκοίταζε από μια άλλη χαραμάδα προς την κατεύθυνση της Συναγωγής και είδε δυο άντρες να πηδούν στο κενό από το μπαλκόνι [προκειμένου να γλιτώσουν από τα φοβερά βασανιστήρια που τους υπέβαλλαν]». ⁶³

«Οι Εβραίοι της Βερόιας οδηγήθηκαν στην συνοικία Χιρς. Το σημείο αυτό λειτουργούσε ως ενδιάμεσος σταθμός. Κάποιες μέρες αργότερα, η 15η αποστολή, ξεκίνησε το ταξίδι χωρίς επιστροφή. Δε σώθηκε κανείς.

Ο πόλεμος τελείωσε. Όσοι άκουσαν τη συμβουλή του Σταυρίδη άρχισαν να γυρίζουν στην πόλη τους. Ανάμεσά τους και η οικογένεια Στρούμτσα. Μετά θάνατον στον Γεώργιο Σταυρίδη, δόθηκε η ανώτατη τιμητική διάκριση του Γιαντ Βασέμ, Ίδρυμα για τη Μνήμη των Μαρτύρων και των Ηρώων του Ολοκαυτώματος, ο τίτλος του «Δικαίου των Εθνών». Από τα χέρια της πρέσβειρας του Ισραήλ, Ιρίτ Μπεν Αμπά, η κόρη του Γεωργίου Σταυρίδη παρέλαβε το βραβείο για την ηρωική και ταυτόχρονα ανθρώπινη συμπεριφορά που έδειξε ο πατέρας της απέναντι στους συμπολίτες του. Τέλος ο Μητροπολίτης Βεροίας, Πολύκαρπος, έκρυψε και έσωσε τα πολύτιμα ιερά

⁶² Μ. Μορδεχάι, *ό.π.*, σ. 10

⁶³ Μ. Μορδεχάι, *ό.π.*, σ. 15

σκεύη καθώς και τα βιβλία της εβραϊκής συναγωγής. Όταν έφτασε η ώρα τα παρέδωσε στους επιζήσαντες Εβραίους».⁶⁴

11.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας από το 1945 έως σήμερα

Το 1948 στην πόλη της Βέροιας ζούσαν περίπου 111 Εβραίοι. Η πλειοψηφία αυτών αργότερα πήγε στην Θεσσαλονίκη αλλά και το Ισραήλ. Στα μισά του 1949 η πόλη είχε μόλις 70 άτομα και το 1958, 36. Στο τέλος του 1960 είχαν απομείνει ελάχιστοι. Η σύγχρονη Βέροια αριθμοί μόλις δύο εβραϊκές οικογένειες.

Ακόμα υπάρχει στην περιοχή η συναγωγή η οποία μάλιστα είναι η πιο παλιά στον βόρειο ελλαδικό χώρο. Στην Μπαρμπούτα υπάρχουν αρκετά παλιά εβραϊκά σπίτια, μάρτυρες της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη. Στέκονται εκεί καλοδιατηρημένα και αναπαλαιωμένα, αποτελώντας δείγματα της αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα. Σε κάθε ένα από αυτά υπάρχει και μια εβραϊκή επιγραφή. «Ένα από τα εβραϊκά αρχοντικά της πόλης που ξεχωρίζουν είναι το αρχοντικό Μπέκα το οποίο ανήκε σε ένα πλούσιο Εβραίο έμπορο. Το εσωτερικό του όσο και το εξωτερικό του, είναι διατηρημένο σε άριστη κατάσταση. Σήμερα είναι δημοτική ιδιοκτησία και στεγάζει το Διεθνές Ινστιτούτο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής και το αρχείο του καθηγητή Νίκου Μουτσόπουλου. Άλλα γνωστά εβραϊκά κτίρια της πόλης που σώζονται άψογα μέχρι σήμερα είναι το κτίριο «Ολγάνου» που έμενε η οικογένεια ενός Εβραίου αρχιερέα που ήταν υπεύθυνος για τη σφαγή του ιερού κριαριού και το αρχοντικού Μπόζογλου που κτίστηκε τον 20ό αιώνα και είναι το μοναδικό εβραϊκό σπίτι με νεοκλασικά στοιχεία. Το πρώτο στεγάζει το Αίθριο Πολιτισμού Όλγανος ενώ το δεύτερο τη Δημοτική Επιχείρηση Τουρισμού και το σύλλογο Βλάχων. Τέλος γνωστό είναι και το τελευταίο σπίτι της εβραϊκής συνοικίας που ανήκε στον Ραβίνο της εποχής και σήμερα στεγάζει τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) του νομού Ημαθίας. Επιπρόσθετα σώζονται και κάποιες πλάκες στο άλλοτε εβραϊκό νεκροταφείο».⁶⁵

⁶⁴ Γ. Λιόλιος, «Βέροια: Λίθοι Μνήμης και όχι Λήθη. Μια πρόταση Μνήμης από τον Γιώργο Λιόλιο νομικό και συγγραφέα.», στην ιστοσελίδα: *DiaBlog*, 2.2.2019, διαθέσιμο στο: <https://diablog.eu/>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

⁶⁵ Α. Κουκουρικού, *Η πολυπολιτισμική ταυτότητα της Βέροιας κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ιστορικά κτίρια της Βέροιας*, Βέροια 2011, σ. 14

ΙΒ΄ Κεφάλαιο

Οι Εβραίοι της Φλώρινας

12.1. Ιστορική αναδρομή

Από προφορικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι στα τέλη του 19ου αιώνα κατοικούσαν στη Φλώρινα δυο, τρεις οικογένειες Εβραίων, που συγγένευαν με τους Εβραίους του Μοναστηρίου (Μπίτολα). Η περιοχή Μοναστήρι ήταν ένα βιλαέτι που θεωρούταν ιστορικά η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Βόρειας Μακεδονίας.

12.1.1. Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1940

Το 1913, πολλοί Εβραίοι από το Μοναστήρι εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα για να γλιτώσουν από την επιδημία της χολέρας αλλά και για εμπορικοοικονομικούς λόγους. Αυτοί οι 400 έως 500 Εβραίοι, που εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα δεν γύρισαν ποτέ πίσω στο Μοναστήρι, αλλά έμειναν στην πόλη, εντός της ελληνικής επικράτειας, για να είναι κοντά στην πολυπληθή εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Οι Εβραίοι αυτοί κατάγονταν από τους Σεφαραδίτες Εβραίους της Ισπανίας. Κατοίκησαν στην γειτονιά Χαμζά Μπέη, όπου είναι σήμερα οι οδοί Αβέρωφ, Γιαννιτσών, Χρυσοστόμου Σμύρνης, και σε άλλους δρόμους, από την πλατεία Ηρώων μέχρι τα δικαστήρια. Όπως έχει προαναφερθεί ήταν σύνηθες την εποχή αυτή οι διάφορες θρησκευτικές ομάδες να συγκεντρώνονται σε μια συνοικία.⁶⁶ Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, όταν οι Μουσουλμάνοι έφυγαν στην Τουρκία, η γειτονιά αυτή ονομάστηκε «Εβραιομαχαλάς», αλλά και «Εβραίικα».

Οι Εβραίοι της Φλώρινας ήταν μια ομάδα αρκετά εσωστρεφής με τους δικούς της κανόνες και αντιλήψεις. Αν εξαιρεθούν μερικοί Εβραίοι έμποροι υφασμάτων, ενδυμάτων και παπουτσιών, όλοι οι άλλοι ήταν φτωχοί μεροκαματιάρηδες αχθοφόροι, εργάτες και μικροπωλητές του δρόμου. Κανένας Εβραίος όμως δεν υπήρξε ποτέ ζητιάνος. Αρχηγός και καθοδηγητής ήταν ο Ραβίνος, που τον αποκαλούσαν Χαχάμη. Ο τελευταίος Χαχάμης της Φλώρινας ήταν ο Μωής. Έμενε μαζί με την σύζυγό του τη Σάρα, σε ένα σπίτι κοντά στην Χάβρα, στην οδό Γιαννιτσών.

Η συναγωγή των Εβραίων ή η Χάβρα όπως την ονόμαζαν στη Φλώρινα, βρισκόταν στην οδό Αβέρωφ δίπλα στο ποτάμι και στην απέναντι μεριά του ποταμού ήταν το Χαμζά Μπέη τζαμί, ή Κουρσούμ τζαμί. Το κτήριο της Χάβρας ήταν ένα κτήριο του 19ου αιώνα, κατασκευασμένο με ευτελή υλικά κυρίως με πλίνθους και ξύλα, όπως

⁶⁶ Γ. Τσομπάνος, «Η ισραηλιτική κοινότητα Φλώρινας», στο: *Χρονικά*, τχ. 124 (1993), σ. 9

όλα τα παλιά σπίτια της πόλης. Η πρόσοψη του είχε πάρα πολλά μικρά τετράγωνα τζάμια. Από αυτά έμπαινε πλούσιο φως στον εσωτερικό του χώρο. Στο πίσω μέρος του κτηρίου υπήρχε ένα μικρό δρομάκι, που περνούσε μέσα από τις αυλές των διπλανών σπιτιών για να καταλήξει στην οδό Γιαννιτσών. Ανάμεσα στις αυλές υπήρχε και η μικρή αυλή της Χάβρας καθώς και μια βρύση της οποίας το νερό συγκεντρωνόταν σε μια μικρή υπερυψωμένη δεξαμενή. Οι Φλωρινιώτες που έμεναν κοντά στην Χάβρα, θυμόνταν τον Σαμπία. Ήταν ένας γέρος με ράσο, γένια και ευγενική φυσιογνωμία, που κάθε πρωί έβγαινε στους δρόμους και φώναζε κάτω από τα παράθυρα των Εβραίων. Σκοπός του ήταν να τους ξυπνήσει για να πάνε στην Χάβρα. Μέσα στις παραδόσεις τους ήταν και το σφάξιμο των κοτόπουλων. Οι Εβραίοι ποτέ δεν έσφαζαν κότες. Αυτό το είχε αναλάβει ο Χαχάμης. Στην αυλή της Χάβρας, έκοβε τα λαρύγγια των κοτόπουλων και άφηνε το κεφάλια να κρέμονται από τους λαίμους με ένα ιδιαίτερο τελετουργικό. Οι Εβραίες στη συνέχεια τα έπαιρναν, αφού άφηναν κάποια κέρματα στον Χαχάμη. Στη συνέχεια γύριζαν στα σπίτια τους για να τα μαγειρέψουν. Στην Χάβρα γίνονταν και οι γάμοι. Μετά την τελετή πήγαιναν στο χοροδιδασκαλείο, που ήταν το παλιό τουρκικό σχολείο θηλέων. Εκεί γλεντούσαν με τα δικά τους τραγούδια και τους παραδοσιακούς τους χορούς. Και οι κηδείες γίνονταν στην Χάβρα, και σύμφωνα με τις εβραϊκές παραδόσεις, ο νεκρός τυλιγόταν με λωρίδες υφάσματος και μεταφερόταν με φορείο στο εβραϊκό νεκροταφείο. Οι τάφοι δεν ήταν ιδιαίτερα προσεγμένοι. Ήταν πέτρινοι ενώ δεν χρησιμοποιούσαν φέρετρα. Στην Χάβρα λειτουργούσε και θρησκευτικό σχολείο. Εκεί ο Χαχάμης δίδασκε στους μικρούς μαθητές τα ιερά εβραϊκά κείμενα, τους ψαλμούς ενώ τους μάθαινε και τις θρησκευτικές παραδόσεις της κοινότητας. Η διδασκαλία αυτών στόχευε στο να γίνουν ευσεβείς, ευγενικοί και στο μέλλον καλοί άνθρωποι οι μικροί μαθητές. Τέλος ο οργανισμός «Μπικούρ Χολίμ» μεριμνούσε για τα φτωχά μέλη. Συγκέντρωνε χρήματα από τη συνεισφορά των εχόντων μελών και τα διέθετε για την περίθαλψη όσων είχαν πραγματικά μεγάλη οικονομική ανάγκη.

Το 1924 ή το 1925 καθιερώθηκε η Κυριακή ως αργία. Έτσι το Σάββατο ήταν εργάσιμη μέρα για τους Εβραίους παρόλο που ήταν γι' αυτούς ιερή μέρα προσευχής. Το παραπάνω δημιούργησε τεράστιο ηθικό δίλλημα στους Εβραίους της πόλης. Τους έφερε αντιμέτωπους με τα πιστεύω τους και με την οικονομική τους καταστροφή. Για το λόγο αυτό κάποιοι Εβραίοι επιχειρηματίες οδηγήθηκαν στο να εγκαταλείψουν την πόλη.

12.1.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας από το 1940 έως το 1945

«Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας είχε φτάσει να αριθμεί περίπου 1.000 άτομα το 1943 όταν οι Γερμανοί κατακτητές εφάρμοσαν και εκεί το σχέδιο για την εξόντωση των απανταχού Εβραίων. Αρχικά συγκέντρωσαν τους Εβραίους της πόλης στις αυλές του 1ου και του 2ου δημοτικού σχολείου και αφού τους φόρεσαν το κίτρινο αστέρι του Δαβίδ τους μετέφεραν με τρένα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Πολωνίας και της Γερμανίας. Ελάχιστοι κατάφεραν να διαφύγουν στα βουνά και να σωθούν.

Στη συνέχεια όλα τα υπάρχοντα των Εβραίων κατασχέθηκαν από τους ναζί και τα σπίτια και οι επιχειρήσεις τους λεηλατήθηκαν. Στη λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών λάβανε μέρος και αρκετοί ντόπιοι κάτοικοι».⁶⁷

12.2. Η εβραϊκή κοινότητα της Φλώρινας από το 1945 έως σήμερα

«Οι 64 Εβραίοι που επέζησαν προσπάθησαν να επιστρέψουν και να συνεχίσουν τη ζωή τους στην περιοχή της Φλώρινας, αλλά αυτό κατέστη ανέφικτο. Τίποτα δεν ήταν το ίδιο. Βρήκαν τις περιουσίες τους καταπατημένες και ρημαγμένες. Για τον λόγο αυτό μετανάστευσαν. Οι περισσότεροι πήγαν στο Ισραήλ, στις ΗΠΑ στη Βραζιλία και στη Χιλή. Μετά το 1945 μόνο ένας Εβραίος, ο Ιακώβ Κοέν υπήρξε στη Φλώρινα. Αργότερα όμως έφυγε και αυτός, πήγε στον Βόλο που είχε κοινότητα.

Όσον αφορά την ακίνητη περιουσία των Εβραίων, αυτή τέθηκε υπό τη διαχείριση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ελλάδος και στην πλειοψηφία της πουλήθηκε σε δημοπρασία. Μερικοί ηλικιωμένοι, έχουν ακόμη κάποιες εικόνες από την εβραϊκή κοινότητα. Οι νεότεροι όμως κάτοικοι δεν γνωρίζουν καν ότι στην πόλη τους ζούσε στις αρχές του 20ου αιώνα μια ανθηρή Ισραηλιτική κοινότητα αφού στη σημερινή Φλώρινα, δεν έχει μείνει τίποτα που να θυμίζει το πέρασμα των Εβραίων από την πόλη, ούτε κάποια ονομασία οδού».⁶⁸

⁶⁷ Μ. Σαρφάτης, «Φλώρινα: Αναμνήσεις μιας ξεχασμένης κοινότητας», στο: *Χρονικά*, τχ. 186 (2005), σ. 16

⁶⁸ Κ. Σεχίδης, «Η εβραϊκή κοινότητα Φλώρινας», στο: *Χρονικά*, τχ. 197 (2003), σ. 6

Επίλογος

«Οι Εβραίοι είναι ένα έθνος που έχει απασχολήσει όσο λίγα την ανθρωπότητα. Αμέτρητα έχουν λεχθεί και γραφεί για το θρησκευτικό τους υπόβαθρο, τις πολιτικοοικονομικές τους δραστηριότητες και το εμπορικό τους δαιμόνιο, την διασπορά, τους διωγμούς και την αποκατάστασή τους. Διαμόρφωσαν μια ισχυρή θρησκευτική παράδοση που επηρέασε στη συνέχεια και άλλες θρησκείες, διασκορπίστηκαν σε κάθε γωνιά του κόσμου διατηρώντας τα εθνικά τους χαρακτηριστικά, ανέπτυξαν ιδιαίτερες εμπορικές δραστηριότητες, βρέθηκαν σε καίριες θέσεις της παγκόσμιας οικονομίας, υπέστησαν φοβερούς διωγμούς, αμφισβητήθηκαν, περιβλήθηκαν από τους άλλους λαούς με ένα πέπλο μυστικοπάθειας, μύθων και στερεοτύπων και περίμεναν δύο χιλιετίες την εθνική τους αποκατάσταση».⁶⁹

Οι Εβραίοι της βορείου Ελλάδας έχοντας ιστορία δύο και πλέον χιλιετιών, βοήθησαν πολύ στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων που εγκαταστάθηκαν αφού κατάφεραν να γίνουν ιδιαίτερα επιτυχημένοι έμποροι. Το 1943, δραματικά γεγονότα θα σημάδευαν την ζωή και την ψυχοσύνθεσή τους. Στο διάστημα αυτό η πλειονότητά τους εκτοπίστηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης. Όσοι δεν δολοφονήθηκαν αμέσως στους θαλάμους αερίων και στα κρεματόρια έσβησαν σιγά-σιγά από τις κακουχίες, τα βασανιστήρια και τα ιατρικά πειράματα. Η επάνοδος όσων επιβίωσαν στις πόλεις που ζούσαν υπήρξε εξίσου σκληρή. Από την μια είχαν να αντιμετωπίσουν την πείνα, την έλλειψη των βασικών μέσων επιβίωσης, έναν αγώνα δρόμου για την επανάκτηση των περιουσιών τους και από την άλλη έπρεπε να αποδεχτούν ότι δεν θα έβλεπαν ποτέ ξανά τα αγαπημένα τους πρόσωπα που χάθηκαν και ότι η ζωή δεν θα ήταν ποτέ όπως παλιά.

Ο αφανισμός των Εβραίων της βορείου Ελλάδας καθώς και ολόκληρης της Ευρώπης αποτελεί ένα απερίγραπτο ιστορικό γεγονός το οποίο χαρακτηρίζεται από πρωτοφανή σκληρότητα. Δεν είναι τίποτα άλλο παρά «ένα έγκλημα αυτό κατά της ανθρωπότητας» το οποίο αποτέλεσε μαύρη σελίδα της ευρωπαϊκής ιστορίας. Και είναι πραγματικά απίστευτο ότι όλα αυτά συνέβησαν τον 20ό αιώνα, τον αιώνα των επιστημών και της τεράστιας ανάπτυξης.

⁶⁹ Β. Βασιλικός, «Η εβραϊκή κοινότητα (μέρος πρώτο) : Εγκατάσταση και προσαρμογή», στην ιστοσελίδα: *IstoriaKastorias*, 28.3.2013, διαθέσιμο στο: <http://istoriakastorias.blogspot.com/2013/03/1.html?m=1> , ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

«Μετά την κατάρρευση του ναζιστικού καθεστώτος επικράτησε μια μεγάλη σιωπή σχετικά με το ολοκαύτωμα. Μέχρι το 1980 η έρευνα και η μελέτη της γενοκτονίας των Εβραίων από τους ναζί δεν κατείχε σημαντική θέση στη διεθνή ιστοριογραφία, τη στιγμή μάλιστα που το ίδιο ως γεγονός μοναδικό σφράγισε την ευρωπαϊκή ιστορία του 20ού αιώνα. Την επόμενη δεκαεπταετία η στάση αυτή άρχισε να αλλάζει με αποτέλεσμα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε Ευρώπη και Αμερική που φάνηκε στη βιβλιογραφία και τις μαρτυρίες, τόσο τις γραπτές όσο και τις προφορικές.

Στην Ελλάδα συγκεκριμένα οι ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες βάρυναν το ήδη τεταμένο κλίμα. Η τρομοκρατία ήταν διάχυτη. Η χώρα μετά τον εμφύλιο πόλεμο βρισκόταν σε αναταραχές που ενέτειναν τη σιωπή. Σαφώς γράφτηκαν κάποια άρθρα από τον εβραϊκό τύπο και κυκλοφόρησε το βιβλίο των Μ. Μόχλο και Ι. Νεχαμά. Ήταν όμως η εξαίρεση. Κανείς δεν επιθυμούσε να μιλήσει για ένα θέμα που πονούσε τόσο πολύ και οι ιστορικοί στράφηκαν κυρίως στα γεγονότα του πολέμου. Η σιωπή έσπασε το 1974 με την επάνοδο της δημοκρατίας στη χώρα. Οι μαρτυρίες αυξήθηκαν ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, τότε που ο ελληνικός χώρος δεχόταν κύμα μεταναστεύων από τις πρώην ανατολικές χώρες. Τότε ξεκίνησε ο προβληματισμός των Ελλήνων ιστορικών σχετικά με το θέμα των μειονοτήτων και ιδρύθηκε η Εταιρία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού.

Η γενοκτονία των Εβραίων δεν ήταν και δεν είναι απλά ένα συμβάν, ένα ακόμη επεισόδιο στην ιστορία. Τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν το ολοκαύτωμα το καθιστούν μοναδικό. Οι ναζί θέλησαν να εξοντώσουν κάθε Εβραίο όπου και αν βρισκόταν ανεξαρτήτου ηλικίας, φύλου, πίστης ή δράσης και αντιμετώπισαν τους Εβραίους σαν ένα κοινωνικό-πολιτικό πρόβλημα που προϋπήρχε στον ευρωπαϊκό πολιτισμό εδώ και αιώνες. Το ολοκαύτωμα πέρασε αλλά ο ρατσισμός επέζησε. Σήμερα δεν είναι λίγοι αυτοί που σκέπτονται με βάση τις φυλετικές κατηγοριοποιήσεις και είναι εύλογο το ερώτημα αν τελικά η γενοκτονία βρίσκεται πίσω μας. Γιατί το ολοκαύτωμα δεν έμεινε και δεν πρέπει να μείνει σ' ένα παρελθόν που δε μας αφορά, μακρινό και ξένο. Πρέπει να υπάρχει στο παρόν ως διαρκής υπενθύμιση της τραγικότητας της ανθρώπινης δύναμης και της ανθρώπινης ύπαρξης αλλά και ως καθοδηγητής προς ένα διαφορετικό μέλλον. Για τη διατήρηση του Ολοκαυτώματος στη δημόσια μνήμη το 2004 καθιερώθηκε με ομόφωνη απόφαση της Βουλής, η Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος, η οποία τιμάται κάθε χρόνο στις

27 Ιανουαρίου». ⁷⁰ Ας ελπίσουμε τα όσα βίωσαν αυτοί οι άνθρωποι να λειτουργήσουν ως δίδαγμα για τις νεότερες γενιές.

⁷⁰ Κ. Ρούσσου, *Η γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης: Εικόνες και στερεότυπα μέσα από τη ναζιστική προπαγάνδα. Ο αντισημιτικός λόγος της Νέας Ευρώπης της Θεσσαλονίκης*, Βόλος 2003, σ. 4-5

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Διαδικτυακές Πηγές

Βασιλικός Β., «Η εβραϊκή κοινότητα (μέρος πρώτο) : Εγκατάσταση και προσαρμογή», στην ιστοσελίδα: *IstoriaKastorias*, 28.3.2013, διαθέσιμο στο: <http://istoriakastorias.blogspot.com/2013/03/1.html?m=1> , ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Βουρουτζίδης Χ., «Εβραϊκή κοινότητα των Σερρών», στην ιστοσελίδα: *Anexartitos*, 27.1.2015, διαθέσιμο στο: <https://www.anexartitos.gr/evraiki-koinotita-ton-serron?amp> , ημερομηνία προσπέλασης 27.4.2021

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, «Οι Εβραίοι της Ελλάδας, 2300 Χρόνια Ιστορίας και Παράδοσης», στην ιστοσελίδα: *JewishMuseum*, 11.3.2016, διαθέσιμο στο: <https://www.jewishmuseum.gr/i-evrei-tis-elladas-2300-chronia-istorias-ke-paradosis/>, ημερομηνία προσπέλασης 1.4.2021

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, «Σέρρες», στην ιστοσελίδα: *JewishMuseum*, 15.3.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.jewishmuseum.gr/serres/>, ημερομηνία προσπέλασης 8.4.2021

Ι. Μ. Αλεξανδρουπόλεως, «Αποκαλυπτήρια μνημείου για το Ολοκαύτωμα των εβραίων Αλεξανδρουπολιτών», στην ιστοσελίδα: *OrthodoxiaNewsAgency*, 4.3.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.orthodoxianewsagency.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

Κασαπίδης Δ., «In Memoriam», στην ιστοσελίδα: *ThraceNews*, 4.3.2021, διαθέσιμο στο: <https://thrancenews.gr/archives/787597>, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, «Η εβραϊκή κοινότητα Σερρών», στην ιστοσελίδα: *Kiss*, 19.9.2009, διαθέσιμο στο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=297&Itemid=106, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, «Ισραηλιτική Κοινότητα Δράμας», στην ιστοσελίδα: *Kiss*, 11.3.2016, διαθέσιμο στο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=286&Itemid=114, ημερομηνία προσπέλασης 29.3.2021

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, «Ισραηλιτική κοινότητα Διδυμότειχου», στην ιστοσελίδα: *Kiss*, 11.3.2021, διαθέσιμο στο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=285&Itemid=115, ημερομηνία προσπέλασης 30.4.2021

Κοέν Ζ., «Οι Εβραίοι της Κομοτηνής», στην ιστοσελίδα: *Cohen*, 17.5.2009, διαθέσιμο στο: <https://cohen.gr/new/articles/judaism/603-2009-05-17-10-40-02>, ημερομηνία προσπέλασης 3.4.2021

Λιόλιος Γ., «Βέροια: Λίθοι Μνήμης και όχι Λήθη. Μια πρόταση Μνήμης από τον Γιώργο Λιόλιο νομικό και συγγραφέα.», στην ιστοσελίδα: *DiaBlog*, 2.2.2019, διαθέσιμο στο: <https://diablog.eu/>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Μπίρκεναου Μ., «Μητροπολίτης Διδυμοτείχου», στην ιστοσελίδα: *JewishMuseum*, 23.4.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.jewishmuseum.gr/mitropolitism-didymoteichoy/>, ημερομηνία προσπέλασης 25.3.2021

Ορδουμποζάνης Θ., «Η ισραηλιτική κοινότητα της Αλεξανδρούπολης», στην ιστοσελίδα: *OrdoumpozanisTeo*, 10.4.2021, διαθέσιμο στο: https://ordoumpozanis-teo.blogspot.com/2010/11/blog-post_29.html?m=1, ημερομηνία προσπέλασης 29.11.2010

Παπακοσμάς Κ., «Οι Εβραίοι της Καβάλας», στην ιστοσελίδα: *ParatiritisNews*, 11.3.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.paratiritis-news.gr/istoria/oi-evraioi-tis-kavalas/>, ημερομηνία προσπέλασης 13.4.2021

Σοβαράς Ε., «Η Ισραηλιτική κοινότητα Διδυμοτείχου», στην ιστοσελίδα: *Kastropolites*, 27.8.2020, διαθέσιμο στο: <https://kastropolites.com/h-israilitikh-koinothta-didymoteichou/>, ημερομηνία προσπέλασης 25.3.2021

Στρούμσας Ι., «Ο τίτλος του Δικαίου των Εθνών για τρεις Βεροιώτες ήρωες!», στην ιστοσελίδα: *ImerisiaVer*, 25.9.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.imerisia-ver.gr/αρθρο/21377-ο-τιτλος-του-δικαιου-των-εθνων-για-τρεις-βερωιωτες-ηρωες>, ημερομηνία προσπέλασης 28.4.2021

Τζίμας Σ., «Η προσωπική έρημος ενός Εβραίου», στην ιστοσελίδα: *Kathimerini*, 8.4.2017, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/904497/i-prosopiki-erimos-enos-evraioy/amp/>, ημερομηνία προσπέλασης 20.4.2021

2. Περιοδικά

Εσκεναζή Δ., «Καβάλα, μια από τις ωραιότερες πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας», στο: *Χρονικά*, τχ. 122 (1992)

Μορδεχάι Μ., «Τα χρόνια της κατοχής. Η αληθινή ιστορία μιας Εβραίας από την Βέροια», στο: *Χρονικά*, τχ. 131 (1994)

Παπαστρατής Θρ., «Ιστορία των εβραίων της Αλεξανδρούπολης», στο: *Χρονικά*, τχ. 250 (2018)

Σαρφάτης Μ., «Φλώρινα: Αναμνήσεις μιας ξεχασμένης κοινότητας», στο: *Χρονικά*, τχ. 186 (2005)

Σεχίδης Κ., «Η εβραϊκή κοινότητα Φλώρινας», στο: *Χρονικά*, τχ. 197 (2003)

Φρεζής Ρ., «Η Ισραηλιτική κοινότητα Νέας Ορεστιάδας», στο: *Χρονικά*, τχ. 171 (2001)

Χασιώτης Κ., «Ο αφανισμός των Ισραηλιτών της Δράμας», στο: *Χρονικά*, τχ. 178 (2002)

3. Εφημερίδες

Σαλαταμπάση Α., «Τα υφασματάδικα έχουν ζωή», στην: *Η Καθημερινή*, αρ. φ. 1394, 19.12.2010

B. Βιβλιογραφία

1. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αλβανός Ρ., *Κοινωνικές και πολιτικές όψεις Χριστιανών και Εβραίων στην πόλη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 2006

Αλεξίου Γ., *Η παιδεία στην Καστοριά τον ΙΘ΄ αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1991

Αντωνίου Γ., Δορδάνας Ν., Ζαϊκός Ν., Μαραντζίδης Ν., *Το ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη 2011

Γεωργίσης Α., «Η Εβραϊκή κοινότητα της Νέας Ορεστιάδας», στα: *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Πολιτισμού της Ορεστιάδας «Πολιτιστική Κληρονομιά και Τοπική Ανάπτυξη»*, Νέα Ορεστιάδα 2017

Γιαννούσης Δ., *Οι Εβραίοι της Καστοριάς*, Καστοριά 2001

Δρουμπούκη Μ., *Μνημεία της Αθήης: Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα 2014

Ιγγλέσης Ν., *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Ι΄*, Αθήνα 1925

Κανδυλάκης Μ., *Εφημεριδογραφία (και περιοδικά) Μακεδονίας και Θράκης. Κατάλογοι των εντύπων που εκδόθηκαν. Συμβολή στην ιστορία του τύπου της Μακεδονίας και Θράκης*, Θεσσαλονίκη 2006

Κιηγά Δ.-Ρυζιώτη Γ., *Αδριανούπολη-Κάραγατς-Νέα Ορεστιάδα. Μία πόλη, Νέα Ορεστιάδα* 2010

Κουκουρικού Α., *Η πολυπολιτισμική ταυτότητα της Βέροιας κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ιστορικά κτίρια της Βέροιας*, Βέροια 2011

Κούντερα Μ., *Το Βιβλίο του Γέλιου και της Αθήνης*, Αθήνα 2011

Κωφός Ε., *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο*, Αθήνα 2008

Μεβοράχ Ι., *Οι Εβραίοι στη Μέκκα του καπνού*, Αθήνα 2019

Μέκος Ζ., *Μουσουλμάνοι, Αρμένιοι κι Εβραίοι συμπολίτες μου Κομοτηναίοι*, Θεσσαλονίκη 2008

Μόλχο Μ.-Νεχαμά Ι., *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Θεσσαλονίκη 1976

Μπενβενίστε Ρ., *Εβραϊκή Ιστορία, Εβραϊκή Μνήμη, Μνημονικοί Τόποι*, Αθήνα 1998

Νάκου Ε., *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Αθήνα 2001

Ναχμία Μ., *Κραυγή για το αύριο*, Αθήνα 1989

Νίκου Ν., *Ιστορικά των Σερρών από οδοιπορικό κ.λπ. στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Σέρραι 1962

Νίκου Ν., *Σκαπανείς της Ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1964.

Παπαστρατής Θρ., *Γειτονιές της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2003

Παπαστρατής Θρ., *Στάχτες και δάκρυα στη λίμνη... Ιστορία των Εβραίων της Καστοριάς*, Αθήνα 2010

Πατέλης Μ., *Σουφλίου Εγκώμιον*, Ξάνθη 2000

Πλεύρης Κ., *Ας μιλήσουμε για τους Εβραίους*, Αθήνα 1982

Ρηγίνος Μ., *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, Αθήνα 1992

Ριτζαλέος Β., «Η Δράμα και η περιοχή της: Ιστορία και Πολιτισμός» στα: *Πρακτικά της Δ' επιστημονικής συνάντησης του δήμου Δράμας «Η Πολιτιστική κληρονομιά της πόλης μας»*, Δράμα 2002

Ριτζαλέος Β., «Εβραϊκές συνοικίες στις Σέρρες από το τανζιμάτ μέχρι την οικονομική κρίση στο μεσοπόλεμο, 1839-1929» στα: *Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς*

Επιστημονικού Συνεδρίου του Δήμου Σερρών «Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη Εποχή», Σέρρες 2013

Ρούσσου Κ., *Η γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης: Εικόνες και στερεότυπα μέσα από τη ναζιστική προπαγάνδα. Ο αντισημητικός λόγος της Νέας Ευρώπης της Θεσσαλονίκης*, Βόλος 2003

Σβολόπουλος Κ., *Η Απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1980

Σπορίδη Γ., *Ο μεγάλος διαγωγμός, Το ξεκλήρισμα των Εβραίων στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Αθήνα 2003

Σχινάς Ν., *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας Ηπείρου*, Αθήνα 1886

Τσαμίσης Π., *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήνα 1949

Τσολάκης Π., *Η εβραϊκή συνοικία της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1994

Τσονίδης Χ., *Η Ορεστιάδα μας*, Ορεστιάδα 1980

Χανδρινός Ι., *Συναγωνιστές. Το ΕΑΜ και οι Εβραίοι της Ελλάδας*, Αθήνα 1999

Χρήστου Χ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) ως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Χ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001

1. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Assmann A., *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Munich 2006

Baron W., *Social and Religious History of the Jews*, New York 1983

Bowman S., *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, California 2009

Cahnman W., *Socio-Economic Causes of Antisemitism*, Oxford 1957

Chasiotis I., *The Jewish communities of southeastern Europe from the fifteenth century to the end of World War II*, Thessaloniki 1999

Fentres J. Wickham C., *Social Memory*, Michigan 1992

Holland H., *Travels in the Ionian isles, Macedonia, Thessaly during the years 1812 and 1813*, London 1815

Matkovski A., *A history of the Jews in Macedonia*, Skopje 1982

Messinas E.-Gruber Ed., *The Synagogues of Greece: A Study of synagogues in Macedonia and Thrace*, USA 2011

Molho M., *Histoire des Israelites de Castoria*, Thessaloniki 1938

Plaut E., *Greek Jewry in the 20th century 1913-1983*, Cranbury 1996

Stavroulakis N.-Devinney T., *Jewish sites and Synagogues in Greece*, Athens
1993

Wharton-Epstein A., *Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria. Evidence of
Millenarianism and Antisemitism in the wake of the first Crusade*, Gesta 1982

Περίληψη

Κέντρο ενδιαφέροντος της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής είναι η παρουσίαση των εβραϊκών κοινοτήτων στις πόλεις του βορειοελλαδικού χώρου (πλην της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων) τον 20ό αιώνα. Στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στη γερμανοκρατούμενη βόρεια Ελλάδα ο εκτοπισμός των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ξεκίνησε το Μάρτιο του 1943. Δυστυχώς η λανθασμένη πληροφόρηση και ο εφησυχασμός δημιούργησε στις εβραϊκές κοινότητες μια ψευδαίσθηση ασφάλειας. Έτσι, το 94,5% του πληθυσμού τους εξοντώθηκε. Οι ελάχιστοι που γλίτωσαν και επέστρεψαν βρήκαν τις περιουσίες τους κατεστραμμένες και λεηλατημένες και οδηγήθηκαν στη μετανάστευση. Σήμερα δεν υπάρχει ενεργή εβραϊκή κοινότητα στις περιοχές που εξετάζονται.